

मानवका लागि मानव अधिकार
मानव अधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

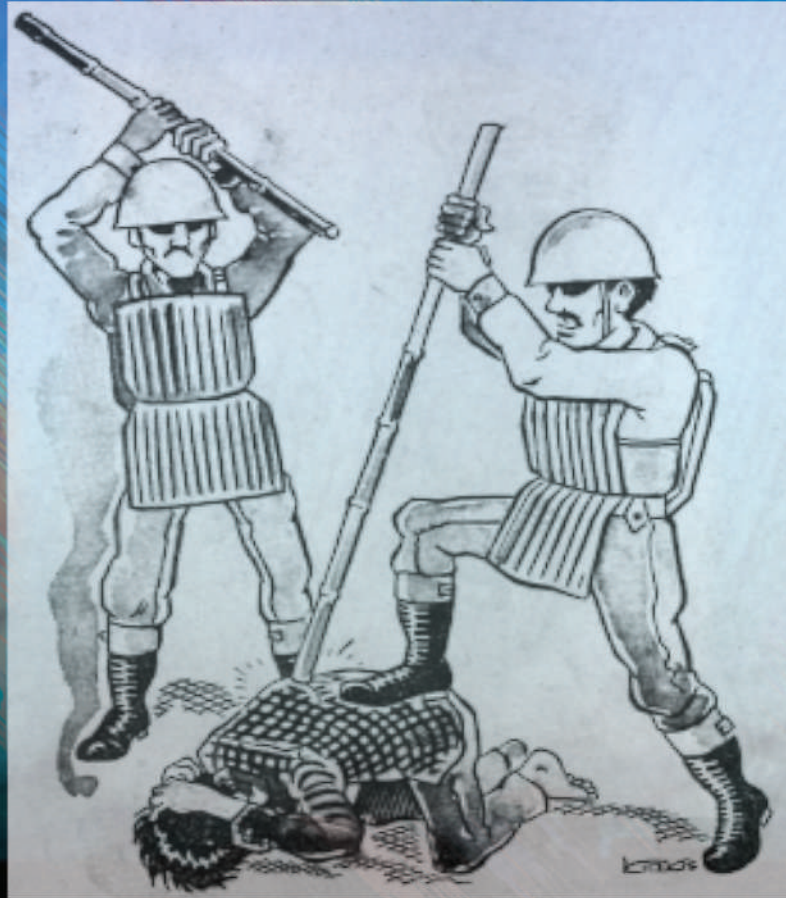
प्राची

सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध
हुनेसँग रोजगारको आश र त्रास रहँदैन

- कपिलमणि ज्ञवाली

संचेतना द्वैमासिक पूर्णाङ्क १८ मङ्सिर २०७६

हिरासतमा गरिने व्यवहार र यातनासम्बन्धी महासन्धि

मानवका लागि मानव अधिकार

मानव अधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष २३ पूर्णाङ्क ९८ मङ्सिर २०७६

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
डा. इन्दिरा श्रेष्ठ
विजयराज गौतम

सम्पादक
मदन पौडेल

मुद्रक
भेराइटी प्रिन्टर्स प्रा.लि.

सम्पादकीय

- ▶ यातनाविरुद्ध प्रभावकारी कानून आवश्यक ३

इतिहासको पानामा

- ▶ गलत संस्कार र व्यवहारजन्य सङ्कट ४

आवरण

- ▶ हिरासतमा गरिने व्यवहार र यातनासम्बन्धी महासन्धिले सिर्जना गरेका दायित्व: एक विवेचना/डा. दिवाकर भट्ट ५

विश्लेषण

- ▶ शान्ति सम्झौताका १३ वर्ष र सत्य निरूपण/ कमलराज लम्साल १२
- ▶ स्थानीय तहको न्यायिक अधिकार र यसको प्रावकारिता/ बसन्त गौतम १५
- ▶ सङ्क्रमणकालीन न्याय र संस्थागत सुधारको अन्तरसम्बन्ध/
शोभाकरण बुढाथोकी १७
- ▶ अपराध पीडितको न्याय र मानव अधिकार/ यज्ञप्रसाद अधिकारी २३
- ▶ महान्यायाधिवक्ता तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको
कार्यदिशबीचको द्वन्द्व की छद्म विधायन/तेजमान श्रेष्ठ २९

फिचर

- ▶ अकालमै ज्यान गुमाउँछन् दुर्गमका सुत्केरी महिला/ देवराज गुरुङ ३६

प्रतिवेदन

- ▶ महिला तथा बालिकाविरुद्ध भएका हिंसासम्बन्धी घटनाको अध्ययन प्रतिवेदन ३७

पुस्तक समीक्षा

- ▶ मेरी माता/ गीता माली ३८

कुराकानी

- ▶ सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध हुनेसँग रोजगारको आशा र त्रास रहँदैन ३९

लघुकथा

- ▶ वृत्तिमार्ग निर्देशक/ देवराज पौडेल ४०

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)द्वारा प्रकाशित

नागार्जुन नपा-१०, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषा: २७२६, काठमाडौं

फोन: ०१-५२९८७७०, फ्याक्स: ०१-५२९८२५१

इमेल: prachi@insec.org.np, वेबसाइट: www.insec.org.np, www.inseconline.org

सरकारी अस्पतालमा समय दिन नसक्ने, निजीमा काम गर्ने चिकित्सकलाई २४ सै घण्टा सरकारी अस्पतालमा काम गर्ने वातावरण बनाउन के के सेवासुविधा थप गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा छलफल गरिरहेको छ ।

भानुभक्त ढकाल, मन्त्री स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या
<https://swasthyakhbar.com/story/30025>

कतिपय अपराधमा देखिएको दण्डहीनता मानव अधिकारको लागि सबैभन्दा ठूलो खतरा हो ।

अनुपराज शर्मा, अध्यक्ष, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
<https://www.himalkhabar.com/news/110233>

गोपनीयतासम्बन्धी कानूनमा इन्टरसेप्सन दिने हो भन्ने कहाँ दिने कसलाई दिने भन्ने व्यवस्था हुनु पर्‍यो । इन्टरसेप्सनले कसैको गोपनीयता, हक अधिकार दुरुपयोग गरेको भए उपचारको व्यवस्था चाहियो ।

कल्याण श्रेष्ठ, पूर्व प्रधानन्यायाधीश
 हिमाल खबरपत्रिका, पुस ६-१२

नेपालको द्वन्द्व राज्य वा विद्रोही पक्षको जितहारबाट नभई विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट टुङ्गिएको यथार्थ सबैले बुझ्नु पर्छ ।

डा. माधवी भट्ट, पूर्व सदस्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग
 नयाँपत्रिका दैनिक, १४ पुस

प्रिय पाठक !

तपाईंलाई प्राचीको यो अड्क कस्तो लाग्यो ?
 प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईंको अपेक्षा छ ?
 कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला ।

email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

यातनाविरुद्ध प्रभावकारी कानून आवश्यक

नेपालका प्रहरी हिरासतमा हुने गरेका यातनामा विगतको तुलनामा कमी आएको भनिने पनि इन्सेकका तथ्याङ्कहरूलाई अध्ययन गर्दा त्यस परम्परामा कमी आएको देखिँदैन। प्रहरी हिरासत क्षमता भन्दा बढी कैदी राख्ने कार्य रोकिएको छैन। हिरासतमा रहेको कमजोर पूर्वाधार, कमजोर स्वास्थ्य सेवा र कानून व्यवसायीसँग गोप्य सल्लाह गर्नका लागि स्थान अभाव जस्ता समस्या समाधानका उपायहरूका बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा चासो राखिएको भए पनि यसको सुधारका लागि सरकारी प्रतिबद्धताहरू नाकाम रहँदै आएका छन्। सुधारको आंशिक सङ्केत मात्रै पनि देखिएका छन्।

यातना मानव अधिकार उल्लङ्घनको परकाष्ठा हो। यातनालाई विश्वव्यापी रूपमा निषेध गरिएको छ। विगतमा यातनालाई प्रहरी अनुसन्धानको एक औजारको रूपमा व्याख्या गरेर संसारभर नै वैधता प्रदान गरिएको थियो। यस्तो गम्भीर अपराधलाई मध्यनजर गरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय व्यवहार वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ जारी गरेको छ। नेपालले यस महासन्धिमा सन् १९९१ मे १४ मा हस्ताक्षर गरी यातनाविरुद्ध आफ्नो प्रतिबद्धता जनाएको छ। महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको करिब ५ वर्षपछि सरकारले यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ लागु गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा २२ ले यातना विरुद्धको हकलाई मौलिक हकका रूपमा राख्दै यातनालाई दण्डनीय अपराधको रूपमा यातना पीडितलाई क्षतिपूर्तिको हकको व्यवस्था गरेको छ। यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ ले यातनाविरुद्धको महासन्धिको महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरूलाई नजरअन्दाज गरेको छ। नेपालको संविधान २०७२ ले यातनालाई निषेध गरेको भए पनि पीडितले उचित उपचार र न्याय पाउन नसकेको यथार्थ हाम्रा सामु विद्यमान छ। नेपालमा यातना नरोकिनुको मूलकारण दण्डहीनता हो भन्न हिचकिचाउनु पर्ने कुनै कारण छैन। यसका साथै विद्यमान नेपाली कानूनमा व्यवहारिक कमी कमजोरीहरू प्रशस्त छन्। यातना दिने अधिकारीलाई कारबाही हुने प्रावधान विद्यमान नेपाली कानूनमा उल्लेख छैन। सत्ताको परिवर्तनसँगै यातना दिने कार्यमा संलग्न अधिकारीहरूलाई अर्को सत्ताले पुरस्कृत र पदोन्नति गर्ने गरेका घटनाका हामी साक्षी छौं। यसले यातनाविरुद्ध पीडितले संरक्षण पाउने अधिकारलाई कुण्ठित पारेको छ। विद्यमान यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा रहेका कमजोर प्रावधानका कारण यातना दिने कार्यलाई प्रश्रय पुगेको छ। र, यसैकारण नेपालमा यातनालाई अपराध अनुसन्धानको सामान्य औजारका रूपमा प्रहरीले प्रयोग गर्दै आएको छ। प्रहरी हिरासतमा भएका थुनुवालाई केरकारका नाममा यातना दिने आमप्रचलनका रूपमा कायम छ।

यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ पीडित र साक्षीको सुरक्षाका सवालमा मौन छ। पीडितले कानुनी उपचारमा सहजै पहुँच पाउँदैन। प्रहरीले हिरासतमा दिएको यातनालाई पीडितले आफ्नो नियतिका रूपमा लिने गरेका छन्। किनभने यस्तो कार्यमा संलग्नले सजाय पाएको कुनै उदाहरण उसले सुनेको हुँदैन। भोलि कारबाहीको माग गर्दै अदालत जाँदा पीडकबाट फेरि उस्तै सास्ती खेप्नुपर्ने हो की भन्ने उसलाई पिरलो हुन्छ। यसका साथै पीडितलाई क्षतिपूर्तिका बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने निकाय छैनन्। भएका निकायले पनि पीडितलाई प्रभावकारी सूचना दिँदैनन्। क्षतिपूर्ति ऐनले पीडितले आफूले यातना पाएको वा थुनामुक्त भएको ३५ दिनभित्रै क्षतिपूर्तिको दाबी प्रस्तुत गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थाका कारण भौगोलिक विकटता भएका ठाउँका पीडितले सजिलै अदालतमा पुग्न सक्दैनन्। यातना क्षतिपूर्ति सम्बन्धी ऐन, २०५३ मा यातना दिने सरकारी अधिकारीलाई विभागीय कारबाही गर्न सकिने र पीडितलाई एक लाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था छ। तर, क्षतिपूर्ति रकम अपराधमा संलग्न व्यक्तिले तिर्नुपर्दैन राज्यले नै तिरिदिने व्यवस्था छ। ऐनमा भएको सबैभन्दा कमजोर प्रावधान नै यही हो जसले पीडकलाई उन्मुक्ति मात्रै दिँदै अपराध गर्न हौसलासमेत प्रदान गर्छ।

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनले पीडितको पुनःस्थापनाका बारेमा केही उल्लेख गरेका छैनन्। अझ यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनमा अदालतले कसैले पर्याप्त आधारबिना यातना क्षतिपूर्तिका लागि उजुरी दिएको पाएमा त्यस्तो उजुरी गर्ने पक्षलाई जरिवाना गरिने प्रावधानले राहतको खोजी गर्ने पीडितलाई समेत हतोत्साही बनाउँछ। नेपालमा विद्यमान यातनाको अभ्यास र कानूनले यातनाविरुद्ध लड्ने कानुनी र संरचनागत मापदण्डलाई पूर्णता दिन सकेका छैन। नेपालको न्याय तथा कानूनमा यातनालाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छैन। अधिकारप्राप्त अधिकारीद्वारा हुने शक्तिको दुरुपयोगलाई रोक्न हाम्रो कानुनी प्रणाली पूर्णतया विफल छ। गैरकानुनी रूपमा हिरासतमा लिएको, थुनुवामाथि दुर्व्यवहार गरेको वा प्रहरी हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यातना दिने प्रहरीलाई जिम्मेवार बनाउने कानुनी प्रावधान छैन। विद्यमान यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ लाई खारेज गरी नयाँ यातना निषेधसम्बन्धी ऐन यातनाविरुद्धको महासन्धिमा तोकिएका प्रावधानअनुसार तयार गर्नुपर्छ। नेपालको मानव अधिकार अवस्थाबारे अन्तर्राष्ट्रिय चासो बढ्दै जाँदा यातना दिनेलाई कारबाही गर्ने प्रावधानसहितको कानून ल्याउनमा भएको ढिलाइले देशको छवि धमिल्याउन सक्छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायोगको कार्यालयले सार्वजनिक गरेको नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदनमा द्वन्द्वका दौरान करिब २५ सय यातनाका घटनालाई अभिलेखिकरण गरिएको छ। यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा कारबाही गर्न सकिने कानून नबनेकाले विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारको कानूनअन्तर्गत नेपालमा भएका यातनाका मुद्दाहरू विदेशी अदालतलेसमेत हेर्न सक्छन्। नेपालमा दिएको यातनालाई अन्य देशमा पनि यातना दिएको सरह मानेर कानून अनुसार कारबाही गर्न सकिने व्यवस्था यातनासम्बन्धी महासन्धिमा छ। सशस्त्र द्वन्द्वको बेला कपिलवस्तुको गोरूसिङ्गे सैनिक ब्यारेकमा माओवादीको आरोप लागेका दुई बन्दीलाई यातना दिएको अभियोगमा ब्रिटेनमा गिरफ्तार भएका नेपाली सेनाका महासेनानी कुमार लामाले त्यहाँको अदालतबाट सफाई पाएको भए पनि यस्ता घटनामा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन सक्ने नजीर स्थापना गरेको छ।

सरकारले संसदमा दर्ता गराएको यातना विरुद्धको प्रस्तावित कानूनले यातना दिने सार्वजनिक अधिकारीहरूलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार जरिवाना वा दुवै सजाय र पीडितलाई पाँच लाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्तिको प्रस्ताव गरेको थियो। नयाँ कानून पुराना मुद्दाहरूको हकमा लागू नहुने भए पनि सशस्त्र द्वन्द्वको तीतो अनुभवका कारण विगतका मुद्दा उठेर आफूहरूसमेत तानिन सक्ने चिन्ताका कारण यो विषय मुख्य दलहरूको प्राथमिकतामा परेको छैन।

गलत संस्कार र व्यवहारजन्य सङ्कट

सुबोधराज प्याकुरेल

अहिले नेपाल सङ्क्रमणकालीन न्यायको चर्चामा छ। नेपालको यो विवाद अन्तर्राष्ट्रिय र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घेराभित्र पसिसकेको छ। नेपालमा २०५२ सालदेखि २०६३ सालसम्म व्याप्त हिंसात्मक द्वन्द्वले कतिको ज्यान लियो? कतिलाई बेपत्ता पायो? के कस्ता अत्याचार र अमानवीय कुकर्म द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट भए भन्ने कुरा कण्ठस्त छ। २०६३ सालमा विस्तृत शान्ति सम्झौता मार्फत् माओवादीसँगको द्वन्द्वलाई निकासको बाटोतर्फ त डोऱ्याइयो तर के हामीले सबै प्रकारका द्वन्द्व र फेरि फर्कन सक्ने हिंसालु द्वन्द्वका सम्भावना निमित्त्यान पार्थौं त? मुख्य सवाल यही हो। विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानको निर्माण गरिसकेपछि पनि मधेसमा व्याप्त आन्दोलनमा डेढ सय मानिसको ज्यान गयो। त्यसपछि माओवादीका किशोर किशोरीको आततायी ढङ्गले रौतहटको गौर बजारमा हत्या गरियो। मधेसमा हतियारधारी सङ्गठनहरू जन्मिए। पहाडमा पनि अनेक नामधारी सङ्गठनहरू जन्मिए। र, मुलुकका जनताले एक नामको हिंसाबाट मुक्ति पाएपछि बहु हिंसाको शिकार बन्नु पर्यो। अहिले हाम्रो मुख्य समस्या भनेको मुलुकलाई हिंसालु मानसिकताबाट मुक्त गर्नु नै हो।

के यो सम्भव छ ?

यदि द्वन्द्वको अनुभवले खारिएका द्वन्द्वका खेलाडीहरूले उदात्तपूर्वक आफ्नो व्यवहार र चिन्तनलाई सच्याए भने सम्भव छ। उनीहरूको प्रतिबद्धतालाई मन, वचन र कर्मले समझिए भने सम्भव छ। र, आफ्ना कार्यकर्तालाई उल्याउने धुऱ्याने गर्ने होइन कि नयाँ सम्भावना र व्यवहारिकतातर्फ प्रशिक्षित गर्ने इमान्दार प्रयास गरे भने सम्भव छ। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मानवअधिकारका कुरा, कानुनी शासनका कुरा र गम्भीर अपराध गर्ने उपर कारबाहीको कुरा लेखिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून, मानव मर्यादाका कुरा हरेक दस्तावेजमा लेखेरै सहमति गरिएको छ। तर अहिले द्वन्द्वका क्रममा भनेर लेखिएको कुरालाई द्वन्द्व कालका कुरा भनेर अपव्याख्या गरिएको छ। राजनीतिक कारणले गरिएको कारबाही फुकुवा गर्ने कुरालाई शुद्ध आपराधिक कर्मबाट समेत आफ्ना कार्यकर्ताले पूरै दण्डउन्मुक्ति पाउने गरी वकालत गरिएको छ। र, दुःखको कुरा यस्ता कुरा संविधानसभा र संसद्भिन्ने पनि गर्ने गरिएको छ। जगहसाइँ भएको छ हाम्रा जनप्रतिनिधि र बडे बडे नेताका कुराले संसारभरि नेपालको। किनकि कानूनको अगाडि सबै समान हुन्छन्। अतः दण्ड उन्मुक्ति हुने हो भने माओवादी वा सुरक्षाफौजले मात्र होइन, त्यसपछिका दिनमा पनि विद्रोहका नाममा गरिएका सारा अपराधले दण्डबाट पूरै उन्मुक्ति पाउनेछन् र हामीले यही नजिर मुलुकमा स्थापित गर्ने छौं। जनतालाई लागेको, भनिएको र हस्ताक्षर गरेर सार्वजनिक राजनीतिक प्रतिबद्धता के हो भने अब नेपालमा शान्तिपूर्ण, लोकतान्त्रिक र कानूनको शासन मार्फत् राज्यको प्रगतिशील रूपान्तरण गरिनेछ। सबै नेपालीको हैसियत र इज्जत बराबरीको हुनेछ। जनताको अभिमत लिएर, कानून बनाएर, मानवअधिकारको उच्च सम्मान हुने गरी शान्तिपूर्ण राजनीतिक यात्रा गरिनेछ भन्नेका नेपालीहरू यतिबेला चकित परेका छन्।

लोकतन्त्रका सम्पूर्ण मान्यताको सम्मान गर्ने वाचा गरेका नेताहरू “फलानोलाई छोई हेर त, सारा शान्ति प्रक्रिया भङ्ग गरिदिन्छु” भन्दै संसद्देखि सडकसम्म कुर्लिन थालेका छन्। अदालतलाई “बडो देउता भै खाएको” भनेर हप्काउन थालेका छन्। इजलाश चलिरहेको अदालतलाई घेर्ने र नारावाजी गर्ने काम हुन थालेको छ। मानिस दुई कित्तामा विभाजित भएर एक अर्काका नराम्रा कर्महरूको व्याख्या गर्दै मैले त त्यति गर्न भ्याएकै छैन भन्ने शैलीमा उफ्रिन थालेका छन्। आजको मुख्य सङ्कट भनेको गलत संस्कार व्यवहारजन्य भएको छ। उताउला र उग्रहरूको राजनीतिमा बास भएजस्तो भएको छ। जनतामा हाहाकार मच्चिएको छ।

राष्ट्रिय एकता सृजना गर्न अगुवाहरूले पहिले आफ्नो बोलीवचन सपार्नु पर्यो। विगत सम्झनु पर्यो। र, आफूले गरेका वाचाप्रति इमान्दार बन्नु पर्यो। फल खान राजनीति गरेको ठान्नेहरूले जनताका दर्दसँग पनि साझेदारी गर्नु पर्यो। उनीहरूले के बिसन भएन भने गल्ती सबैबाट हुन्छ। स्वीकारनेले माफी पाउन सक्छ। तर जानाजान आफ्नो संस्थाको निर्देशन र नीतिलाई उल्लङ्घन गर्दै जघन्य अपराध गर्नेहरूले नेताका आडमा दण्डबाट उन्मुक्ति पाउन थाल्ने हो भने कुनै दिन ती पार्टी शुद्ध रूपमा अपराधीहरूको जमातमा रूपान्तरण हुनेछ। जस्तोसुकै अपराध गरे पनि क्षमा माग्दैमा दण्ड उन्मुक्ति पाउने हो भने पनि त्यस्तै स्थिति बन्ने छ। समय यस्तो पनि आउने छ कि नेताले संस्था शुद्धीकरण गर्न खोज्यो भने उसकै पद धरापमा पर्नेछ। हामीले मतदान गरेर आफ्नो सार्वभौम अधिकार नेताहरूलाई सुम्पेर पठाएका छौं। ख्याल रहोस्, २१ सौं शताब्दीका चेतनशील नेपाली नेता-अगुवाका व्यवहारलाई गम्भीरतापूर्वक परीक्षण गरिरहेका छन्।

(साभारः प्राची संचेतना द्वैमासिक, वर्ष २०, पूर्णाङ्क ८४, वैशाख २०७१)

हिरासतमा गरिने व्यवहार र यातनासम्बन्धी महासन्धिले सिर्जना गरेका दायित्वः एक विवेचना

डा. दिवाकर भट्ट*

मुलुकको फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गरिएको कारणबाट राज्य स्थापित प्रहरी प्रशासन वा मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने निकायबाट कुनै पनि व्यक्तिउपर गरिने कारबाहीका विभिन्न पक्षहरूमध्ये अनुसन्धानका सन्दर्भमा हिरासत वा थुनालाई लिन सकिन्छ, जसबाट व्यक्तिको हिँडडुल गर्ने वा अन्य कतिपय स्वतन्त्रताहरूको हरण हुन सक्दछ। तथापि, अनुसन्धान अधिकारीबाट फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा गरिने थुना, नजरबन्द वा हिरासत आधारयुक्त, औचित्यपूर्ण र विवेकपरक हुनु पर्दछ। अन्यथा, सो कार्यलाई अनुचित, गैरकानुनी वा कानून कार्यान्वयनका जिम्मेवार अधिकारीहरूबाट गरिएको अधिकारको दुरुपयोग हो भन्नुपर्ने हुन्छ।

१. हिरासत के हो ?

राज्य, सरकार अथवा नागरिकले कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई कानूनबमोजिम सीमित वा हरण गर्ने प्रक्रियालाई थुना वा हिरासत भनिन्छ। त्यस्तो थुना वा हिरासत कुनै व्यक्तिउपर फौजदारी अभियोग लगाइएको वा अभियोजन गरिएको अवस्थामा वा व्यक्ति वा सम्पत्तिको संरक्षणका लागि राज्यका तर्फबाट कारबाही गरिएको अवस्थामा हुने बाध्यात्मक कार्यका रूपमा लिइन्छ। कुनै पनि मानवको मानवीय स्वतन्त्रता सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय हो। राज्य निर्मित कानूनले एकातिर मानवको स्वतन्त्रताको ग्यारेण्टी गर्नु पर्दछ भने अर्कोतिर कुनै व्यक्तिको कार्य वा अकार्यबाट अर्को व्यक्तिको स्वतन्त्रता हरण भएको अवस्थामा त्यस्तो स्वतन्त्रता हरण गर्नेउपर कानुनी कारबाही गर्नु पर्दछ। फलतः राज्य प्रशासित संयन्त्रबाट कुनै न कुनै रूपमा व्यक्तिको स्वतन्त्रता निश्चित प्रक्रियाअन्तर्गत रहेर सीमित वा अपहरित हुन सक्तछ। त्यसैले भनिन्छ, कुनै पनि स्वतन्त्रता निरपेक्ष छैन।

विश्वमा मानव अधिकारका दस्तावेजहरू जस्तै: बेलायती महाअधिकार पत्र (Magna Carta), अमेरिकी स्वाधीनताको घोषणा पत्र, १७७६ को प्रस्तावना र अन्य प्रावधानहरू, मानिस तथा नागरिकका अधिकारसम्बन्धी फ्रान्सेली स्वाधीनताको घोषणा पत्र, १७८९ को धारा ७, ८, ९ र बेलायती मानव अधिकारको पछिल्लो दस्तावेज (Bill of Rights) ले कुनै न कुनै रूपमा गैरकानुनी थुना, आधारयुक्त, अमानवीय तथा अस्वभाविक थुना वा सजायका साथै उच्चतम धरोटीविरुद्धको अधिकारलाई उचित स्थान र महत्त्व दिई यसलाई महत्त्वपूर्ण अन्तरवस्तुका रूपमा स्वीकार गरेको छ। यसबाहेक, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८ र सोअन्तर्गत बनेका दुई वटा जुम्ल्याहा अनुबन्धहरू- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ९ ले गैरकानुनी थुनाविरुद्धको अधिकार, थुनामा परेको व्यक्तिलाई सक्दो चाँडो न्यायाधीश वा समक्ष न्यायाधिकरण उपस्थित गराउनुपर्ने प्रत्याभूति, गैरकानुनी

थुनाविरुद्ध क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकारलाई जोड दिँदै आएको छ। सो अनुबन्धमा मानव अधिकार, मानव मर्यादा र मानवीय मूल्यको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि राज्य पक्षका विभिन्न दायित्वलाई पनि उचितकै महत्त्वका साथ जोड दिइएको छ।

मुलुकको फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गरिएको कारणबाट राज्य स्थापित प्रहरी प्रशासन वा मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने निकायबाट कुनै पनि व्यक्तिउपर गरिने कारबाहीका विभिन्न पक्षहरूमध्ये अनुसन्धानका सन्दर्भमा हिरासत वा थुनालाई लिन सकिन्छ, जसबाट व्यक्तिको हिँडडुल गर्ने वा अन्य कतिपय स्वतन्त्रताहरूको हरण हुन सक्दछ। तथापि, अनुसन्धान अधिकारीबाट फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा गरिने थुना, नजरबन्द वा हिरासत आधारयुक्त, औचित्यपूर्ण र विवेकपरक हुनु पर्दछ। अन्यथा, सो कार्यलाई अनुचित, गैरकानुनी वा कानून कार्यान्वयनका जिम्मेवार अधिकारीहरूबाट गरिएको अधिकारको दुरुपयोग हो भन्नुपर्ने हुन्छ। नेपालमा हिरासतमा गरिने व्यवहारका सन्दर्भमा वर्तमान समयमा देखिएको अन्तर

* एल. एल. एम. (प्रथम श्रेणीमा प्रथम) (त्रिभुवन विश्व विद्यालय), एल. एल. एम. (मानव अधिकार) हङ्गकङ्ग विश्वविद्यालय, हङ्गकङ्ग) विद्यावारिधि, (फौजदारी कानून) त्रिभुवन विश्वविद्यालय, जिल्ला न्यायाधीश, फ्याकल्टी, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, काठमाडौं

संस्थागत शङ्का उपशङ्का र नागरिक समाज तथा राज्य संयन्त्रबीच रहेको विश्वासको सङ्कटका बीचमा विद्यमान राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधान, अदालती अभ्यास विश्लेषण र विवेचना गरी पाठकहरूसमक्ष सो सम्बन्धमा केही अवधारणाहरू राख्ने प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ।

२. फौजदारी न्याय प्रशासनमा थुनामा राख्नुपर्ने आधार

फौजदारी न्याय प्रशासनका क्रममा कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासत वा थुनामा राख्नुका निश्चित औचित्य र आधारहरू छन्। कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राखिएको कारणबाट व्यक्तिको मौलिक वा मानव अधिकारमा आघात पुग्न सक्दछ तर फौजदारी न्याय प्रशासनको कार्यान्वयनका क्रममा कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्नुमा मुलुकको कानूनले केही अभीष्टसमेत राखेको हुन्छ। कुनै व्यक्तिबाट कसुरजन्य

के के अधिकार हुने र निजप्रति कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायले कस्तो व्यवहार गर्ने ? उसका मानव अधिकार वा मौलिक हकमा के कतिसम्म सीमा लगाउन सकिने हो ? यस सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी केही मान्यता छन् ती मान्यताहरूलाई प्रायः सबैजसो लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले आ-आफना संविधानहरूमा अभियुक्तका फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक भनी व्यवस्था भएका छन्। नेपालको संविधान २०७२ को धारा २० ले व्यवस्था गरेका फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः

१. अभियोगका बारेमा सूचित हुन पाउने थुनुवाको अधिकार
२. कानुनी सहायतामा पहुँच
३. अदालतसमक्ष पेश हुने अधिकार
४. यातनाको प्रयोगमा निषेध
५. निर्दोषताको अनुमान र आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन नलाग्ने अधिकार

अनुसन्धानको दायरामा ल्याइएको व्यक्तिलाई हिरासतमा त राखिन्छ। तर, प्रश्न उत्पन्न हुन्छ कि हिरासतमा रहेको व्यक्ति वा थुनुवाका के के अधिकार हुने र निजप्रति कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायले कस्तो व्यवहार गर्ने ? उसका मानव अधिकार वा मौलिक हकमा के कतिसम्म सीमा लगाउन सकिने हो ?

कार्य भई अनुसन्धानका सिलसिलामा हिरासतमा राखिनुका आधारको फेहरिस्त कतै उल्लेख नभएको भए तापनि केही विधिशास्त्रीय मान्यताहरू भने निश्चय पनि छन्। त्यस्ता विधिशास्त्रीय मान्यता हेर्दा कुनै पनि मुद्दामा अभियुक्तलाई थप कसुर गर्नबाट रोक्नु, अभियुक्तप्रति गरिने सामाजिक प्रतिशोधबाट रोक्नु, अपराध अनुसन्धानलाई बिनाप्रभाव निरन्तरता दिनु, अपराधबाट समाजको शान्ति सुरक्षामा देखिने खतरा वा जोखिम न्यूनीकरण गर्नु, अभियुक्तको जीउ, ज्यान र मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु र अभियुक्तलाई न्यायको कठघरामा ल्याउनु आदि रहेका छन्।

३. थुनुवाका अधिकार र थुनुवाप्रति गरिने व्यवहार

कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा निश्चय पनि तत्काल अनुसन्धानको दायरामा ल्याइएको व्यक्तिलाई हिरासतमा त राखिन्छ। तर प्रश्न उत्पन्न हुन्छ कि हिरासतमा रहेको व्यक्ति वा थुनुवाका

६. “दोहोरो खतरा” माथि प्रतिषेध
७. कारबाहीको जानकारी पाउने अधिकार
८. सक्षम अदालतबाट सुनवाइको अधिकार
९. निःशुल्क कानुनी सेवाको अधिकार
१०. थुनामा रहँदा स्वास्थ्य सेवाको अधिकार

३.१. अभियोगका बारेमा सूचित हुन पाउने थुनुवाको अधिकार

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २०(१) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ परेको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन।” सो व्यवस्थालाई अझ व्यवस्थित बनाउनका लागि मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुअघि अदालतको अनुमति लिनुपर्ने मान्यतासमेत स्वीकार गरेको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९ (१) र (२) ले व्यवस्था गरेअनुसार पक्राउ परेको र थुनामा राखिएका व्यक्तिलाई अनुसूची ११ र १२ मा उल्लेख गरिएका अपराधका विवरणसहितको पक्राउ पुर्जी र थुनुवा पुर्जी उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने व्यवस्था छ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ९(१) र (२) बमोजिम कसुरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसुर गर्दा गर्दैको अवस्थामा रहेमा निजलाई प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीले पक्राउ गर्नसक्ने छ र कुनै व्यक्तिलाई कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरणसहित पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने र अदालतले अनुमति दिएको अवस्थामा मात्रै पक्राउ गर्न सक्ने समान्य पक्राउ पुर्जीको अवधारणालाई संहिताले आत्मसात गरेको छ। त्यसैगरी, कुनै कसुर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नभएमा वा त्यस्तो व्यक्ति भाग्ने उम्कने वा निजले प्रमाण, दसी वा सबूद नष्ट गर्ने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई तत्कालै जरुरी पक्राउ पुर्जी जारी गरी पक्राउ गरी

स्वीकृतिको लागि पक्राउ परेको व्यक्तिसहित मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेश गर्नुपर्ने छ र मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट स्वीकृति प्राप्त गरी त्यस्तो कसुरसँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धानसम्बन्धी कारबाही गर्न सकिने मान्यतासमेत कार्यविधि संहिताले राखेको छ।

३.२. कानुनी सहायतामा पहुँच

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २० (२) ले व्यवस्था गरेअनुसार “पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ।” त्यसैगरी, कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ को प्रस्तावनामा आर्थिक र सामाजिक कारणबाट आफ्नो कानुनी हक हितको संरक्षण गर्न नसक्ने असमर्थ व्यक्तिका लागि आवश्यक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्नका लागि ऐन बनाइएको अवस्था हो। यसैगरी, नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २०(१०) ले व्यवस्था गरेअनुसार “असमर्थ

पक्षलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम निःशुल्क कानुनी सेवा पाउने हक हुनेछ।” तर कानुनी सहायता आवश्यक भएका व्यक्तिले एउटा निश्चित मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्ने र कानुनी प्रतिनिधिलाई दिने खर्च आफैँ बेहोर्न नसक्ने भनी प्रमाणित गर्नुपर्ने भनी कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ र कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले निर्धारित गरेका छन्। कसलाई कानुनी सहायता दिने हो भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार जिल्लास्तरीय कानुनी सहायता समितिसँग हुन्छ। थुनुवाले आफ्नो घर भएको नगरपालिका वा गाउँ विकास समितिबाट सिफारिस पत्र ल्याएर आफूहरूको वार्षिक आय ४० हजार रुपियाँभन्दा कम भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने समेत मापदण्ड छ। परिवारका सदस्य र नातेदार आफ्नो सम्पर्कमा नभएका वा टाढा रहेको अवस्थामा थुनुवालाई यस्तो सिफारिस ल्याउन असाध्यै अप्ठ्यारो हुने अवस्था व्यवहारमा देखिएको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुने मुद्दामा कानुन व्यवसायी राख्न नसक्ने पक्षलाई वैतनिक कानुन व्यवसायीको सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने कानुनी व्यवस्था रही आएको छ।^१ यसैगरी, सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७३ को नियम १११(क), उच्च अदालत नियमावली, २०७३ को नियम १५७, तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०७४ नियम १०१ ले समेत विपन्न वर्गका व्यक्तिलाई निःशुल्क कानुनी सहायता दिनका लागि प्रत्येक अदालतले एक वैतनिक वकिल नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाहेक कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ बमोजिम प्रत्येक जिल्ला कानुनी सहायता समितिले निःशुल्क कानुनी सहायताका लागि कानुन व्यवसायीको व्यवस्था गरे तापनि विविध कारणले निःशुल्क कानुनी सहायता त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन। जिल्ला अदालतसमेतले वैतनिक कानुन व्यवसायीको व्यवस्था उपलब्ध गराइएको भए पनि त्यसलाई अझै प्रभावकारी बनाउनुपर्ने अवस्था छ।

३.३ अदालतसमक्ष पेश हुने अधिकार

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २० (३) बमोजिम “पक्राउ गरिएको

१. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ दफा १३०(२)

व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्यादबाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन।” सोका लागि समेत अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिलमार्फत अभियुक्तलाई अदालतसमक्ष पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। मुलुकी कार्यविधि संहिताले सर्वप्रथम अनुसन्धान अधिकारीले कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नका लागि सरकारी वकिलमार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुमतिका लागि निवेदन दिनुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको छ। विगतमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अदालतबाट भएको म्याद थपका सम्बन्धमा सरकारी वकिललाई जानकारी हुन नसक्दा कतिपय मुद्दामा कसुरदारले स्वच्छ सुनवाइको अधिकारको उल्लङ्घन भएको आधारमा मुद्दा नै चलन नसकेका उदाहरणसमेत देखिन्छन्। सो चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई मध्यनजर गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष हिरासतमा राख्न अनुमतिका लागि सरकारी वकिलमार्फत निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था अनिवार्य बनाएको अवस्था छ। यसरी हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गरेकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी अनुसन्धान सन्तोषजनक रूपमा भएको वा नभएको विचार गरी, आवश्यक देखिए सम्बन्धित कानुन व्यवसायीको बहससमेत सुनी अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राखी राख्न आवश्यक भएको देखिएमा एकैपटक वा पटकपटक गरी बढीमा पच्चीस दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्ने छ।

३.४. यातनाको प्रयोगमा निषेध

नेपालका विगतका संविधानहरूले यातनाको प्रयोगलाई निषेध गरी “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन” भनी प्रत्याभूत गरेकोमा वर्तमान नेपालको वर्तमान संविधान, २०७२ ले हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधिनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा

त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानुन व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ। महान्यायाधिवक्तालाई संविधानले प्रदान गरेको हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार गरे/नगरेको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने अधिकार आफैँ वा आफू मातहतका अधिकृतबाट प्रयोग र पालना गर्न सक्ने अधिकारसमेत संविधानले प्रदान गरेको अवस्था छ।

यसका साथै नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा सर्वप्रथम मुलुकी अपराध संहिताको दफा १६७ ले प्रचलित कानुनबमोजिम कसुरको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने, कानुनको कार्यान्वयन गर्ने वा कानुनबमोजिम नियन्त्रण, हिरासत वा थुनामा राख्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन वा दिन लगाउन वा क्रुर, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा गराउन भनी यातनालाई दण्डनीय बनाएको छ। त्यसैगरी, कुनै विषयमा जानकारी हासिल गर्ने कुनै कसुरमा साबित गराउने, कुनै कार्यको लागि दण्ड दिने, जोरजुलुम वा त्रास देखाउने, वा कानुनविपरीतका अन्य कुनै कार्य गर्नेलाई यातनाको रूपमा परिभाषा गरिएको छ।

३.५. निर्दोषिताको अनुमान र आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २०(५) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन।” त्यस्तै धारा २०(७) बमोजिम “कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन।” तर व्यवहारमा विभिन्न मुद्दाहरू कुनै पनि व्यक्तिविरुद्ध फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान सुरु हुने बित्तिकै दोषी अनुमान गरी निजउपरका उजुरी र प्रमाणका आधारमा दोषी अनुमानित कसुर मानी अभियोग पत्र दायर हुने गरेको अर्को कानुनी पक्षसमेत रहेको छ। यसका साथै कतिपय कानुनहरू

जस्तै: भ्रष्टाचार (निवारण) ऐन, २०४९, सम्पत्ति शुद्धिकरण अपराध (नियन्त्रण) ऐन, २०७० लागु औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले अनुमानित कसुरको मान्यता अँगालेकोले वादी पक्षले लगाएको अभियोग प्रमाणित भइसकेपछि निर्दोषिता पुष्टि गर्ने प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्न जाने मान्यता रहेको छ।

३.६. “दोहोरो खतरा” माथि प्रतिषेध

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २४(६) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गरिने छैन” भन्ने मान्यताले कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुरमा दोहोरो खतरामा नराखियोस् भन्ने व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको छ। सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट एउटा मुद्दामा व्याख्या भएको छ कि कुनै

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २४(६) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गरिने छैन” भन्ने मान्यताले कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुरमा दोहोरो खतरामा नराखियोस् भन्ने व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको छ।

पनि व्यक्तिलाई एउटै मुद्दामा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गरिने छैन। तर विभिन्न कानुनले फरकफरक अवस्थामा कसुर भनी परिभाषा गरेको र सजायको समेत व्यवस्थामा भने दोहोरो खतराको सिद्धान्तको मान्यता आकर्षित नहुने अवस्था हुन्छ। यसबाहेक नेपालमा कुनै कसुर भएको कार्य बाह्य मुलुकमा समेत कसुर मानिएको अवस्थामा बाह्य मुलुकमा अभियुक्तलाई सजाय भइसकेको अवस्थामा निजलाई नेपाली नागरिक भएका कारणले सोही कसुरमा मुद्दा चल्ने र सजाय हुन सक्ने हो होइन भन्ने विवाद भएको एक मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भएको छ कि कुनै कसुरका सम्बन्धमा विदेशको अदालतबाट मुद्दा सुनवाई भई सजायसमेत भइसकेको अवस्थामा सोही विषयमा नेपालमा मुद्दा चलाई सजाय गर्दा फौजदारी न्यायको दोहोरो खतराको सिद्धान्तको उल्लङ्घन हुन जान्छ।

२. Ibid

३.७ सक्षम अदालतबाट सुनवाईको अधिकार

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २०(९) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनवाईको हक हुने छ।” तर सोही संविधानको धारा १५२ (२) ले कुनै एक वर्षभन्दा बढी सजाय हुने मुद्दा कुनै अदालत वा विशिष्टकृत अदालत वा सैनिक अदालतबाहेक अन्य न्यायिक निकायबाट हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सोहीबमोजिम एक वर्षभन्दा कम सजाय हुने प्रकृतिका मुद्दाहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण, राजश्व विभाग भन्सार, विभाग वैदेशिक रोजगार अनुसन्धान विभाग आदि निकायबाट हुन सक्दछन्। त्यसैले यी निकायहरू फौजदारी न्याय प्रशासनका दृष्टिले कुन हदसम्म सक्षम छन्/छैनन्। यसका साथै, अर्धन्यायिक निकायहरूले फौजदारी न्यायको

स्थितिको जाँच गरी गराई सोको अभिलेख खडा गरी राख्नुपर्ने छ।” एडभोकेसी फोरमले गरेको अध्ययन (२०१५) अनुसार ९७.० ५ थुनुवालाई थुनामा राख्नु अगाडि स्वास्थ्य परीक्षण गर्न पठाइएको र ३.०५ थुनुवालाई सो समयावधि पछिमात्र स्वास्थ्य परीक्षण गराइने भन्ने तथ्याङ्क रहेको देखिन आयो।^१ यसर्थ अबै पनि अभियुक्तको स्वास्थ्य परीक्षणको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नु जरुरी छ।

४. हिरासत सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड

४.१ कानून व्यवसायीको पहुँच हुनुपर्ने

Human Rights Committee ले Mr. Rostislav Borisenko v. Hungary (Communication No. 852/1999) को मुद्दामा अभियुक्तलाई फौजदारी कार्यविधिका हरेक चरणमा कानुनी सहायता प्राप्त गर्ने अधिकार हुने र प्रस्तुत मुद्दामा मानव अधिकार समितिले

महत्वपूर्ण मान्यता स्वच्छ सुनवाईको हकलाई के कति सुनिश्चित गर्न सक्दछन् भन्ने चुनौतीसमेत यी निकायहरूसमक्ष रही आएको छ। नेपालमा अर्धन्यायिक निकायहरूबाट सम्पादित हुने न्यायिक काम कारबाहीहरूलाई बढी वस्तुगत, विवेकपरक र कानुनसम्मत बनाउनका लागि सो निकायमा न्याय सम्पादनमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूलाई प्रशिक्षण तथा अभिमुखीकरण गराइनुका साथै आवश्यक जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुनुसमेत जरुरी छ।

३.८ थुनामा रहँदा स्वास्थ्य सेवाको अधिकार

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३(२) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा सम्भव भएसम्म सरकारी सेवामा रहेका चिकित्सक र चिकित्सक उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी आफैले निजको शारीरिक

मुद्दाको सुनवाई पूर्व थुनुवालाई आफूले रोजेको कानून व्यवसायलाई परामर्श लिने मौका दिइएको थिएन भन्ने कुरा ठहर गरिएको थियो। यसै सन्दर्भमा Miranda v. Arizona (US SC, 1966) संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले १९६६ मा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको व्याख्या गर्दै कुनै पनि व्यक्तिलाई राज्यले आफ्नो नियन्त्रणमा लिँदा निम्न चारवटा स्वतन्त्रतामा आघात नपुग्ने गरी कार्य गर्नु पर्दछ भन्ने आदेश जारी भयो जसलाई Miranda Warning को रूपमा चिनिन्छ। त्यसमा खासगरी चारवटा कुराहरूको प्रत्याभूति गरिएको थियो। ती हुन् (क) अभियुक्तलाई चुप लाग्ने अधिकार छ, (ख) अभियुक्तले व्यक्त गरेको कुरा उसको विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्दछ, (ग) अभियुक्तलाई कानून व्यवसायी राख्ने अधिकार छ, (घ) यदि अभियुक्तले कुनै कानून व्यवसायी राख्न नसक्ने अवस्था छ भने राज्यले निजलाई बयान लिनुभन्दा पहिले कानून व्यवसायी राखी दिनु पर्दछ। यी कुराहरू नेपालको वर्तमान संविधान र

अन्य फौजदारी कानूनले समेटेको अवस्था छ।

४.२. स्वास्थ्य परीक्षणमा पहुँच

UN Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment को सिद्धान्तले स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने परीक्षकले गोपनीयताका नियम पालना गर्नुपर्ने र स्वास्थ्य परीक्षणको प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायहरूमा कुनै चोट पटकका चिन्ह भएको अवस्थामा सो कुरा उल्लेख गर्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को व्यवस्था हेर्दा थुनामा लिने अधिकारीले थुनामा लिँदा र छोड्दा शङ्कितको स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्ने व्यवस्था छ।

४.३. परिवारका सदस्यसँग भेटघाटको अवसर हुने

थुनावाहरूले थुनामा बस्दा आफन्त वा परिवारका सदस्यहरूले भेटघाट गर्ने अवसर प्राप्त गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ। अनुसन्धान जारी राख्नका लागि खडा हुने बाधा व्यवधानबाहेक थुनावालाई उनीहरूका आफन्तहरूलाई चिठीपत्र, टेलिफोन वा अन्य माध्यमबाट खबर आदानप्रदान गर्ने अधिकार हुने संवैधानिक व्यवस्था नेपालको वर्तमान संविधानको धारा २४ ले गरेको छ।

४.४ मुद्दाको मिसिल र आफूविरुद्ध प्रयोग हुने प्रमाणको सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार

अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा रहेको वा अभियोजन गरिएको व्यक्तिलाई आफूविरुद्ध लगाइएको आरोपको सम्बन्धमा जानकारी पाउने संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ९(३) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ वा थुनाको कारण र कुन कानूनअन्तर्गत थुनामा राखिएको हो सो व्यहोरा खोली थुनुवा पुर्जा दिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था छ।

५. यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को व्यवस्था

अनुसन्धान वा तहकिकातको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको

मानव अधिकारको हनन नहोस् र राज्यको कार्यबाट व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हनन भएमा सोको संरक्षण र परिपूरण होस् भन्ने ध्येयले यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को तर्जुमा गरिएको हो। सो ऐनको व्यवस्था हेर्दा ऐनको दफा ३(२) अनुसार अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन। ऐनले कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा सम्भव भएसम्म सरकारी सेवामा रहेका चिकित्सक वा चिकित्सक उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी आफैले निजको शारीरिक स्थितिको जाँच गराई सोको अभिलेख खडा गरी राख्नु पर्नेछ। अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिएको प्रमाणित भएमा क्षतिपूर्तिको दाबी लिई पीडित वा निजको नातेदार वा निजको कानून व्यवसायीले जिल्ला अदालतमा उजुरी दिन सक्ने र सो उजुरीको व्यहोरा ठिक ठहरिएमा जिल्ला अदालतले नेपाल सरकारबाट एक लाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्ति भराई दिन निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ।

६. प्रतिवादीले दिएको बयानको प्रमाणिकता सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

अनुसन्धान वा अभियोजनकर्ताले अभियुक्तको बयान गराउँदा केही महत्त्वपूर्ण कुरामा विचार गर्नु पर्दछ। जस्तै: अभियुक्तलाई स्वेच्छाले बयान दिने कुराहरूको स्मरण गराउनुपर्ने, बयान गर्नुभन्दा पहिले खडा भएका कागज प्रमाणहरूको मतलब सम्झाउनुपर्ने, शङ्कितको विरुद्धमा सङ्कलन भएको प्रमाणको सम्बन्धमा निजको भनाइ, बयान आफ्नै हस्ताक्षरले लेख्न चाहेको अवस्थामा आफू लेख्न पाउने, अभियुक्तको बयान आफू सम्मुख गराउनुपर्ने, प्रत्येक अभियुक्तको छुट्टाछुट्टै बयान गराउने कुरा, बयान लिँदाका अवस्थामा शङ्कितले आफूले चाहेको कुरा लेखाउन सक्ने अवस्थाको जानकारी गराउनुपर्ने, बयान गराउँदाका अवस्थामा आफूले रोजको कानून व्यवसायीको

सल्लाह वा परामर्श लिन पाउने कुरा आदि विषयमा अभियुक्तलाई जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ। बयानका सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट २०६३ जेठ ८ गते सबै तत्कालिन पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयलाई जारी परिपत्रअनुसार कुनै व्यक्तिलाई बयान गराउँदा त्यस्तो व्यक्तिलाई निजले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने व्यवस्था गर्नु र गराउन हुन् भन्ने निर्देशन जारी गरिएको छ।

७. यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र सजायविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, १९८४

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले १० डिसेम्बर १९८४ मा यो महासन्धि पारित गरेको थियो। उक्त महासन्धि २६ जुन १९८७ देखि लागु भएको हो। महासन्धिको पक्षराष्ट्रहरूको दायित्व कार्यान्वयन भए/नभएको सम्बन्धमा यातनाविरुद्धको समिति नामको विशेषज्ञ निकाय स्थापना गरिएको र सो संयन्त्रले सन्धिको कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन गर्दछ।

(क) महासन्धिअन्तर्गत राज्य पक्षको दायित्व

कुनै पनि पक्षराष्ट्रले कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिन सक्ने खतरा भएको मुलुकमा फिर्ता गर्ने, आफ्नो मुलुकबाट निकाला गर्ने वा सपुर्दगी गर्ने छैनन्^१ प्रत्येक पक्ष राज्यले यातनाका सबै कार्यहरूलाई आफ्नो फौजदारी कानूनअन्तर्गत कसुर हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने छन्। त्यसैले यातना दिने, उद्योग गर्ने, यातनामा संलग्न हुने वा मिलोमतो गर्ने सन्दर्भमा पनि लागु हुने र यातनासम्बन्धी कसुरलाई सोको गम्भीरताअनुसार सजाय वा दण्ड हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भन्ने महासन्धिको व्यवस्था छ। पक्षराष्ट्रहरूले कसुरदारलाई कारबाहीका लागि सक्षम अधिकारीसमक्ष पेश गर्न सक्नेछन् र प्रत्येक पक्षराष्ट्रले कानून कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारी, चाहे निजामती वा सैनिक किन नहोस्, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै

३. यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र सजायविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, १९८४ (धारा ३(१))

किसिमको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेको व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी पूर्णरूपमा समावेश गरिएको कुराको सुनिश्चित राज्य पक्षले गर्नेछ (धारा १०(१))। राज्य पक्षको क्षेत्राधिकारान्तर्गतको कुनै पनि इलाकाभित्र पक्राउ परेको वा थुना वा कैदमा परेका व्यक्तिहरूको हिरासत र व्यवहारका लागि सोधपुछका नियमहरू, निर्देशिकाहरू, व्यवहार र प्रबन्धहरूको व्यवस्थित पुनरावलोकन गर्ने छ। प्रत्येक पक्ष राज्यले यातनाजन्य कार्य गरिएको विश्वास गर्ने मनासिब आधार भएको अवस्थामा आफ्ना अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूले छिटो र निष्पक्ष कारबाही अगाडि बढाउने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ।

पक्षराष्ट्रहरूले कसुरदारलाई कारबाहीका लागि सक्षम अधिकारीसमक्ष पेश गर्न सक्ने छन् र प्रत्येक पक्षराष्ट्रले कानुन कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारी, चाहे निजामति वा सैनिक किन नहोस्, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै किसिमको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेको व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी पूर्णरूपमा समावेश गरिएको कुराको सुनिश्चित राज्य पक्षले गर्ने छ (धारा १०(१))।

प्रत्येक पक्ष राज्यले यातनाजन्य कार्यबाट पीडित व्यक्तिले उपचार वा उद्धार पाउने तथा सम्भव भएसम्म पूर्ण पुनर्स्थापनाका उपायहरूलगायत उचित तथा पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने कार्यान्वयनयोग्य अधिकार प्राप्त गर्ने आफ्नो प्रणालीमा सुनिश्चिता गर्नेछ (धारा १४)।

(ख) पक्ष राज्यहरूको दायित्व

यो महासन्धिको प्रयोजनका लागि “यातना” भन्ने शब्दले कुनै सार्वजनिक अधिकारी वा सरकारी हैसियतमा काम गर्ने अन्य कुनै व्यक्तिबाट वा निजको बहकावट वा सहमति वा मौन सहमतिमा कुनै व्यक्ति वा तेश्रो व्यक्तिबाट जानकारी वा साबिती लिने वा निज वा तेश्रो व्यक्तिलाई त्रास देखाउने वा जोरजुलुस गर्नेजस्ता उद्देश्यहरू वा कुनै प्रकारको भेदभावमा आधारित कुनै कारणका लागि सो व्यक्तिलाई जानीजानी शारीरिक वा मानसिक कठोर पीडाको कष्ट दिने कार्य सम्भन्नु पर्दछ। तर कानुनी बन्देजहरूबाट मात्र उत्पन्न हुने वा तिनमा अन्तरनिहित वा सोसँग आनुसङ्गिक पीडा वा कष्ट भने यसमा समावेश हुँदैन (धारा १)।

महासन्धिको प्रत्येक पक्ष राज्यले आफ्नो अधिकार क्षेत्रान्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानुनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ (धारा २(१))। युद्धको स्थिति वा युद्धको धम्की वा अपवादजनक परिस्थितिहरूलाई यातनाको औचित्यता पुष्टि गर्न उपयोग गर्न सकिने छैन भन्ने महासन्धिको व्यवस्था छ (धारा २(२))।

(ग) कार्यान्वयन संयन्त्र

सन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धमा सुपरिवेक्षण गर्न धारा १७(१) अन्तर्गत १० सदस्यीय स्वतन्त्र विशेषज्ञ निकायको रूपमा यातनाविरुद्ध समितिको गठन भएको छ।

समितिले पक्षराष्ट्रहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएको प्रतिवेदनहरूउपर छलफल गर्नुका अतिरिक्त यसको सक्षमता स्वीकारी घोषणा गरेका पक्ष राज्यहरू र व्यक्तिले दिएका उजुरीहरू पनि लिने र सुनवाइ गर्ने गर्दछ। यसबाहेक पक्ष राज्यहरूको अनुमतिले मात्र सम्बन्धित मुलुकमा यातनाको छानबीन गर्न भ्रमण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। १९९१ देखि बन्दी गृहहरूमा अनुगमनको नियमित व्यवस्थाको प्रक्रिया निर्धारणका लागि स्वेच्छिक आलेखको व्यवस्था भएको छ।

(घ) सदस्य राष्ट्रहरूको प्रतिवेदनउपर छलफल

महासन्धिकान्तर्गतको समितिले राज्यपक्षले महासन्धिको दायित्वहरूको राज्यपक्षबाट कार्यान्वयन भए/नभएको सम्बन्धमा अवलम्बन गरेका उपायहरूका बारेमा प्रथम पटक महासन्धि लागू भएको १ वर्षभित्र र त्यसपछि प्रत्येक ४ वर्षमा समितिसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाहेक समितिको अनुरोधमा जहिले सुकै पनि प्रतिवेदन पेश गर्नु भन्ने व्यवस्था छ।

(ङ) समितिले प्राप्त गरेका अन्य जिम्मेवारी

कुनै पनि पक्ष राज्यको क्षेत्रभित्र व्यवस्थित रूपले यातनाजन्य कार्यको अभ्यास भइरहेको विश्वासयुक्त सूचना प्राप्त गरेमा त्यस्तो सूचनाको विश्वसनीयता परीक्षण गर्न सहयोग गर्ने र आफ्नो भनाइ प्रस्तुत गर्न सम्बन्धित पक्षराष्ट्रहरूलाई समितिले अनुरोध गर्न सक्ने व्यवस्था छ (धारा २०(१))।

(च) अन्तरराज्य सञ्चार

१८ मे सन् २००१ सम्ममा महासन्धिको दायित्व पुरा नगरेको विषयलाई लिएर एउटा राज्यले अर्को राज्यविरुद्ध गरेको उजुरीमा कारबाही गर्ने समितिको सक्षमतालाई स्वीकार्न राज्यहरूबीच एक

अर्का राज्यमा भएको यातनाका सम्बन्धमा उजुरी परेको अवस्थामा राज्यहरूबीच समाधान निकाल्न नसकिएको अवस्थामा समितिले कारबाही अगाडि बढाउँछ।

(छ) व्यक्तिगत उजुरी

व्यक्तिगत उजुरी सुन्ने समितिको सक्षमता स्वीकार गरेको अवस्थामा कुनै पक्ष राज्यले यो महासन्धिको उल्लङ्घन गरेको कारणबाट पीडित व्यक्तिले समितिसमक्ष उजुर गर्न सक्ने व्यवस्था छ (धारा २२(१))।

८. नेपाल र यातनाविरुद्धको समिति

यातनाविरुद्धको महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार बनाइएको यातनाविरुद्धको समितिमा १० जना विशेषज्ञहरू रहने व्यवस्था छ र समितिले उपयुक्तबमोजिमका अधिकारहरू प्रयोग गर्न सक्ने प्रावधान छ।

यातनाविरुद्धको समितिले नेपालका सन्दर्भमा २०११ को प्रतिवेदनमा नेपाल सरकारको ध्यान आकृष्ट गर्दै उल्लेख गरेको छ “यातनामा संलग्न व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको विरुद्धमा कारबाही गर्नका लागि

थुनाको अनुगमन गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका गैरसरकारी संस्थाको बेला बखत अनुगमन गर्नुपर्ने प्रावधान भए तापनि सो संयन्त्रहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। विभिन्न कानूनहरूले अर्धन्यायिक निकायलाई फौजदारी मुद्दा हेर्न सक्ने अधिकार दिइएको अवस्थाबाट त्यस्ता प्रशासकीय निकायहरूलाई कानूनको पर्याप्त ज्ञान, सीप तथा जिम्मेवारीबोधमा अझै कमी देखिन्छ।

प्रमाणको विद्यमानता भएको अवस्थामा र राष्ट्रिय अदालतले कारबाही गर्न आदेश दिँदादिँदै पनि नेपालमा कारबाही भएको अवस्था देखिँदैन। त्यसैगरी, मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा हुने कमिकमजोरी जस्तै: लगत लिखत तयार गर्ने परिपाटी, बाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र अदालतमा उपस्थित गराइने नगरेको र अनुसन्धान अधिकारीले व्यक्तिको जाहेरी दिएको अवस्थामा पनि प्रहरीले दर्ता गराउन इन्कार गरेको देखिन्छ। त्यस्तै, अनुसन्धान अधिकारीले हिरासतमा लिइसकेपछि शङ्कितको स्वास्थ्य परीक्षण गराउने नगरिएको अदालतले समेत यातनापूर्वक लिइएको साबितिलाई प्रमाणमा लिई मुद्दा हेर्ने गरिएको अवस्था औल्याइएको छ।”

९. चुनौती, समस्या तथा समाधानका उपायहरू

वर्तमान अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा भौतिक प्रमाणमुखी र वैज्ञानिक अनुसन्धान प्रणालीको अभाव रहेको छ। मानव अधिकार संरक्षण संस्कृतिको स्थापना र विकास हुन नसकेको र अनुसन्धान अधिकारीहरूलाई मानव अधिकार शिक्षाका सम्बन्धमा आवश्यक तालिम तथा अभिमुखीकरण हुन वर्तमान अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीबाट शङ्कितका मानव अधिकारहरू हनन भइरहेको गुनासो देखिन्छ। यस सन्दर्भमा अनुसन्धान अधिकारीले अभियुक्त भनिएको व्यक्तिलाई यातना दिइएको प्रमाणित भएमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई सजाय हुने व्यवस्थालाई मुलुकी अपराध संहिताले कसुरका रूपमा स्वीकार गरिएको भए तापनि अझै व्यवहारमा आउन सकेको अवस्था छैन। त्यस्तै थुनाको अनुगमन गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका

गैरसरकारी संस्थाको बेला बखत अनुगमन गर्नुपर्ने प्रावधान भए तापनि सो संयन्त्रहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। विभिन्न कानूनहरूले अर्धन्यायिक निकायलाई फौजदारी मुद्दा हेर्न सक्ने अधिकार दिइएको अवस्थाबाट त्यस्ता प्रशासकीय निकायहरूलाई कानूनको पर्याप्त ज्ञान, सीप तथा जिम्मेवारीबोधमा अझै कमी देखिन्छ। महान्यायाधिवक्ताबाट हिरासतको अनुगमन हुन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भए पनि सो सम्बन्धमा प्रभावकारी बनाउनु जरुरी छ। हिरासतको भौतिक अवस्था हेर्दा त्यहाँ मानवीय जीवन व्यतित गर्नका लागि आवश्यक न्यूनतम मापदण्ड पनि विद्यमान देखिँदैनन्। हिरासतको अनुगमनका लागि अनुगमन निर्देशिका तर्जुमा भई जारी हुन नसकेको अवस्था छ। फौजदारी मुद्दामा भौतिक तथा वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको स्थापना र विकास गरिनु अति जरुरी छ। त्यसका लागि अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा जिम्मेवार निकायहरूलाई भौतिक रूपमा सुविधा सम्पन्न नबनाउञ्जेल मानव अधिकारको संरक्षण प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

१०. निष्कर्ष

प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीलाई मानव अधिकार शिक्षा र निजले अनुसन्धानका क्रममा पालना गर्नुपर्ने आचरणका सम्बन्धमा तालिम तथा अभिमुखीकरण गरिनुपर्ने अवस्था छ र अनुसन्धानको अवधिमा हुने अधिकारको दुरुपयोगलाई रोक्नका लागि अनुसन्धान अधिकारीलाई जिम्मेवार बनाइने कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। हिरासतमा हुने मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा सरोकारवाला संवेदनशील हुनुपर्ने देखिन्छ। थुनुवाहरूको अधिकारको

संरक्षणका लागि राज्यका निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्य हुनुपर्ने, थुनाको अवस्थामा निजप्रति गरिने व्यवहारमा सुधार ल्याउनका लागि आवश्यक थप नीतिगत, संस्थागत तथा कार्यविधिगत व्यवस्था कायम गरिनुपर्ने आजको मुख्य आवश्यकता हो। नेपाली समाज राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र न्यायिक रूपान्तरणको क्रममा छ। हाम्रा कतिपय पुराना मान्यताहरू समयसापेक्ष नभएका कारण बदलिँदो परिस्थितिमा तिनीहरूमा उचित विचार विमर्श र संशोधन हुनु आवश्यक छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा लिइने वित्तिकै उसलाई अपराधी ठान्ने युगौं पुरानो मान्यता अझै व्याप्त छ। अर्कोतिर विश्वव्यापी परिवर्तित परिवेशमा तर्जुमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूको पालना गर्नुपर्ने नेपालका लागि कानुनी तथा नैतिक दायित्व बन्न पुगेको छ। थुनुवाप्रति गरिने हाम्रा कतिपय व्यवहारहरू स्वेच्छाचारी छन् भने कतिपय उपयुक्त भए पनि हाम्रो आवश्यक अध्ययन, सीप, कौशलको अभावले गर्दा कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा गरिने व्यवहार कानूनले तोकेको मापदण्डभन्दा निकै न्यून छन्। यसर्थ कुरा केवल कानुनी व्यवस्था र संस्थागत संयन्त्रको नभई हाम्रो मनोविज्ञानको परिवर्तन पनि चुनौतीपूर्ण देखिएको छ। कानूनका दोषीप्रति गरिने व्यवहारमा समेत केही अवस्थामा बाहेक अन्य सामान्य व्यक्तिभन्दा न्यूनस्तरको अमानवीय व्यवहार गर्ने हो भने राज्य निकृष्ट, निरङ्कुश, असभ्यको भुण्ड सिवाय अरु केही हुन सक्दैन। नेपाली समाज बदलाको भावनाबाट होइन् कि सहयोग, सद्भाव, करुणा र स्वच्छताबाट अगाडि बढ्नु जरुरी देखिन्छ। ●

शान्ति सम्झौताका १३ वर्ष र सत्य निरूपण

कमलराज लम्साल*

सत्यलाई कसैले नकार्न सक्दैन । जनताले द्वन्द्वका सकारात्मक असर खोजे । मुलुकमा आएको राजनीतिक परिवर्तनको अलिकति श्रेय सशस्त्र द्वन्द्वलाई पनि दिए । त्यसैको बलमा आज सत्तामा पुगेकाहरूले यो सोच्नैपर्छ कि मुलुकमा दीर्घकालीन शान्तिका लागि हामी कति इमान्दार भयौ ? जनतालाई शासन गर्ने नाममा जे पायो त्यही गर्थौं या उत्तरदायी बन्यौं ? सत्य यही हो- सत्तासीन जो भए पनि तिनका मालिक जनता हुन् । तर सम्झौता भएको १३ वर्ष बितिसक्दा पनि द्वन्द्वपीडितले न्याय नपाउनु दुःखद् हो ।

विषय प्रवेश

बहूत शान्ति सम्झौता, २०६३ ले नेपालमा एक दशकसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य गर्‍यो । २०७६ मङ्सिर ५ गते उक्त सम्झौता भएको १३ वर्ष पुग्यो । यद्यपि सम्झौतामा उल्लेख भएका कतिपय अल्पकालीन उद्देश्यसमेत पूरा गर्न सकिएको छैन । सम्झौताको १३ औं वर्षगाँठमा काठमाडौंमा आयोजित एक कार्यक्रममा द्वन्द्वपीडितले 'न्याय नपाए अबको युद्ध प्रचण्डविरुद्ध हुने बताएका छन्।^१

सत्तारूढ दल नेकपाका कार्यकारी अध्यक्ष प्रचण्डविरुद्ध यस्तो कुरा व्यक्त हुनुले द्वन्द्वपीडितहरूको घाउ अझै निको भइनसकेको भान हुन्छ । उनीहरूले खेलबाडस्वरूप यो कुरा पक्कै भनेका होइनन् बरू नेताहरूलाई जनताप्रति उत्तरदायी र भावी दिनमा हुनसक्ने सम्भावित द्वन्द्वलाई रोक्न घच्च्याएका हुन् ।

सत्यलाई कसैले नकार्न सक्दैन । जनताले द्वन्द्वका सकारात्मक असर खोजे । मुलुकमा आएको राजनीतिक परिवर्तनको अलिकति श्रेय सशस्त्र द्वन्द्वलाई पनि दिए । त्यसैको बलमा आज सत्तामा पुगेकाहरूले यो सोच्नैपर्छ कि मुलुकमा दीर्घकालीन

शान्तिका लागि हामी कति इमान्दार भयौ ? जनतालाई शासन गर्ने नाममा जे पायो त्यही गर्थौं या उत्तरदायी बन्यौं ? सत्य यही हो- सत्तासीन जो भए पनि तिनका मालिक जनता हुन् । तर सम्झौता भएको १३ वर्ष बितिसक्दा पनि द्वन्द्वपीडितले न्याय नपाउनु दुःखद् हो । अतः शान्ति सम्झौताका एकमात्र जीवित हस्ताक्षरकर्ता प्रचण्डलाई आफ्ना प्रतिबद्धता पुनःस्मरण गराउनु जनताका जायज काम हुन् ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय

सङ्क्रमणकालीन न्याय अल्पकालीन विषय हो । यो युद्ध वा सशस्त्र क्रान्तिका भएका कानून उल्लङ्घनका घटनालाई समग्रमा सम्बोधन गर्ने एक तरिका हो । सामान्यतया नियमित न्यायालयबाट न्याय दिँदा निष्प्रभावी हुने भएकाले शान्ति सम्झौतामै सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रावधान राखिएको हुन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यता द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाप्रति राज्य उदासीन बन्ने हो भने न्याय खल्बलिन्छ भन्ने हो । यसका माध्यमबाट सार्वजनिक

संस्थाहरूलाई उत्तरदायी बन्न तथा राजनीति र कानूनलाई सही बाटोमा राख्न प्रयत्न गरिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको पहिलो प्राथमिकता हो मानव अधिकारको सम्मान । जसमा व्यक्तिको सम्मान र सुरक्षाको विषय प्रधान हुन्छ । यसका अलावा हिंसाको पहिचान र भविष्यमा यस्ता घटना हुन नदिन यसले सबैलाई सतर्क गराउँछ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको लक्ष्य समयसापेक्ष फरकफरक हुने भए तापनि समग्रमा यसले राज्यका संयन्त्रहरूलाई जनउत्तरदायी बनाउने, न्यायमा सबैको पहुँच पुऱ्याउने, कानुनी शासनको स्थापना गर्ने, आपसी समझदारी र विश्वास बढाउने, द्वन्द्वका कारणहरूलाई सम्बोधन गर्ने तथा मेलमिलाप र दिगो शान्ति स्थापना गर्नेजस्ता पक्ष समेटेको हुन्छ ।

गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा फौजदारी न्यायसम्बन्धी प्रक्रिया, गैरन्यायिक समिति मार्फत सत्य पत्ता लगाउने, परिपूरण तथा कानुनी र संस्थागत सुधार सङ्क्रमणकालीन न्यायका विभिन्न चार आयाम हुन् । जसमा मिल्दाजुल्दा घटनाहरूलाई सामूहिक रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय समग्रमा मुलुकको शान्ति र सुव्यवस्थासँग सम्बन्धित

* लेखक मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, द्वन्द्व र शान्ति अध्ययन विभागका उपप्राध्यापक

१. <https://deshsanchar.com/2019/11/21/275438/>

कर्णालीका द्वन्द्वपीडितको तथ्याङ्क

क्र.सं.	जिल्ला	अपाङ्गता	बेपत्ता	हत्या	जम्मा
१	सल्यान	२१	२८	२३२	२८१
२	रुकुम	३	०	५६२	५६५
३	सुर्खेत	८१	१४	२७१	३६६
४	जाजरकोट	६३	२१	३६६	४५०
५	दैलेख	३९	१	२६९	३०९
६	डोल्पा	७	२	४९	५८
७	जुम्ला	४४	५	२४९	२९८
८	कालीकोट	१२८	२६	५३६	६९०
९	मुगु	१८	२	६८	८८
१०	हुम्ला	२८	०	१०३	१३१
कूल जम्मा		४३२	९९	२७०५	३२३६

स्रोत: इन्सेक, कर्णाली प्रदेश कार्यालय

विषय हो। यसले मुलुकको राजनीतिक, सामाजिक तथा कानुनी अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्छ। राजनीतिको मूल सफा राखी कानुनी सुधार गर्नु नै यसको प्रमुख उद्देश्य हो। किनभने राजनीति र कानुन बिग्रियो भने मुलुक असफलतातर्फ धकेलिन्छ। अतः सङ्क्रमणकालीन न्याय कुनै बाह्य शक्तिलाई देखाउन वा कसैलाई जोगाउन भन्दा पनि घरेलु न्याय प्रणाली मजबुत बनाइ न्याय बचाउन गरिने प्रयास हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवलम्बनले हामी कस्तो राजनीतिक अभ्यासमा छौं भन्ने पनि देखाउँछ। यो लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाई खुला समाज स्थापना गर्ने औजार हो। 'कुरा मिलिसक्यो' वा 'घाउ पुरियो' भन्ने कुरै गर्न नचाहनु/नदिनु हो। सत्य अन्वेषणले द्वन्द्वलाई स्वीकार्न सिकाउँछ। सत्यको स्थापना गरी समाजमा मेलमिलाप कायम गर्छ। समाजमा विश्वासको वातावरण बनाउँछ। पारस्परिक विश्वास नै शान्तिको आधार हो। अतः सत्य खोतल्दा खासै कसैलाई हानी हुँदैन।

जुन समाजमा निर्धा निमुखालाई नसुन्ने नजीर छ त्यहाँ न्याय नर्बाँच्ने निश्चित छ। आफूलाई अप्ठेरो पर्दा संविधानसमेत संशोधन गर्न तयार हुनुले कानुनी शासनलाई खिल्ली उडाउँछ। अर्कोतर्फ, लामो समयसम्म पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायप्रति उदासीन बन्नले हाम्रै चरित्र उजागर गर्छ। हाल

सङ्क्रमणकालीन न्याय 'नखाऊँ भने दिनभरीको शिकार, खाऊँ भने कान्छा बाबुको अनुहार' भएको छ। समय बित्दै जाँदा द्वन्द्वोत्तर समाजमा नयाँ शक्ति सम्बन्ध निर्माण भएका छन्। कतिले पुराना कुरा सम्भनसमेत चाहँदैनन्। कतिले मनमा बदला साँचेका होलान्। यसो भन्दैमा सत्य अन्वेषण रोक्न पनि हुँदैन। यो घाउ निचोरेर पिप फालेजस्तै हो।

सत्य सुनाउँदामात्र पनि हलुका हुन्छ। त्यसको सम्बोधन हुन सके शान्ति। कतिले आफ्ना सत्य कुरा अरूलाई सुनाउने पाएका छैनन्। उपयुक्त संयन्त्र नहुँदा उजुरी पनि उल्टा परेका छन्। यौन हिंसाको उजुरी दिन जाँदा पुरुषमात्रै देखेपछि सामान्य कुटपिट लेखाएका महिला पनि छन्। जब सत्य नै उल्टो हुन्छ त्यसपछिको न्याय कस्तो होला ? अर्कोतर्फ समाजले सत्य सुन्न सक्छ कि सक्दैन? सङ्क्रमणकालीन न्यायका चुनौती यिनै हुन्।

साविकको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका बाँकी पाँच जिल्लाको तथ्याङ्क					
क्र.सं.	जिल्ला	अपाङ्गता	बेपत्ता	हत्या	जम्मा
१	बाँके	१४	६२	२८४	३६०
२	बर्दिया	३६	२२०	३२२	५७८
३	दाङ	१९	७२	३९०	४८१
४	रोल्पा	१२	२८	८०५	८४५
५	प्युठान	२	०	११०	११२
कूल जम्मा		८३	३८२	१९११	२३७६

स्रोत: इन्सेक, कर्णाली प्रदेश कार्यालय

अभिभावकविहीन आयोग

निर्धारित समयसीमाभन्दा ८ वर्षपछि २०७१ माघ २७ गते गठित सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग काम पूरा नगरी विघटन भएका छन्। दुवै आयोगमा आएका ६१ हजार बढी द्वन्द्वपीडितका उजुरी हाल त्यसै थन्किएका छन्।

अहिलेको मुख्य चासो भनेको अबको आयोग कस्तो बन्ला ? उजुरी कसरी किनारा लाग्लान् ? न्याय पाइएला/नपाइएला ? 'कतै न्याय पाइहालिन्छ कि भन्दै आएका फाइल त्यत्तिकै फ्याँकिने त होइनन् ? चिन्ता कायमै नै छ।

अतः विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा परिकल्पना गरिएको उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन नै आजको पहिलो आवश्यकता हो। यसले न्यायप्रतिको हाम्रो प्रतिबद्धता पनि देखाउँछ। न्याय कदापि मर्दैन भन्ने स्थापित हुन्छ। र, अराजकता अस्वीकृत गर्छ। तर, शान्ति सम्झौताको मर्मविपरीत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूलाई आममाफी दिने कुराले अपराधलाई संस्थागत गर्छ। न्यायलाई निष्प्रावी बनाउँछ। र, राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा हुँदैन।

सत्य अन्वेषणमात्रले पनि कुण्ठा कम गर्छ। कुण्ठा कम हुनु भनेको आशाको सञ्चार हुनु हो। र, आशाले भरिएको नागरिक नै समृद्ध नेपालको संवाहक हो। देशमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्ने हो भने सत्य निरूपण पहिलो सर्त हो। अतः आयोगलाई स्पष्ट अधिकारसहितको कानुन निर्माण गर्नु सरकारको प्रमुख कार्यभार हो।

द्वन्द्वमा योगदान गरेका जो कोहीको पनि अवमूल्यन गर्न मिल्दैन । ज्यान गुमाएकाहरूको परिवार, अङ्गभङ्ग भई कठिन जीवन भोग्न बाध्य भएकाहरू, हिंसामा परेकाहरूको कुरा सुन्न सरकारले तत्परता देखाउनै पर्छ ।

शान्ति प्रक्रिया एक बहुआयामिक विषय एकैले यसमा सरोकारवाला सबैको साथ र सहयोग अनिवार्य हुन्छ। सबैलाई सक्षम र सबल आयोगको अपेक्षा छ जसले सङ्क्रमणकालीन न्यायका कुरा सदाका लागि टुङ्गो लगाओस्। यसमा सरकार साधक बन्नुपर्छ। सबैको कुरा सुन्ने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिनुपर्छ। जसमा पीडितको अपनत्व हुनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ।

कर्णालीका कुरा

कर्णाली द्वन्द्वको उद्गमस्थल हो। यहाँको विकटता र गरिबीले धेरैलाई युद्धनिकट लगेको कतैबाट छिपेको छैन। तर हतियार बिसाएको वर्षौं भइसक्दा पनि अवस्था बदलिन नसक्नु शान्ति प्रक्रियाकै चुनौती हो। तत्कालीन माओवादीको एउटा समूह (विप्लव) 'युद्ध अझै आवश्यक छु भन्दै भूमिगत राजनीतिमा संलग्न छ। कर्णाली प्रदेश यसको पनि प्रभाव क्षेत्र हो। यहाँका द्वन्द्वपीडितले न्याय नपाउँदा भड्कने भय उत्तिकै छ। युवाहरूमा बढ्दो निराशालाई जित्न आशाको सञ्चार आवश्यक छ। गणतान्त्रिक मुलुकमा सबै संयन्त्रको सबलीकरण जरुरी छ।

सबै तहका सरकारहरू सङ्क्रमणकालीन न्यायका विषयमा संवेदनशील बन्नुपर्छ।

माथिको तालिकाले कर्णालीका द्वन्द्वपीडितलाई तथ्याङ्कमा देखाएको छ। यहाँ अझै पनि द्वन्द्व हुन सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरू ज्यूँका त्यूँ छन्। व्यवस्था बदलिए पनि जनताको अवस्था बदलिएको महसुस भएको छैन। यो द्वन्द्वका लागि सुक्ष्म वातावरण पनि हो। अतः कर्णालीमा रहेको अभाव, अविाकास र अन्धविश्वास हटाइ सद्भाव, शान्ति र समृद्धिका लागि यहाँका सबै सरकार प्रतिबद्ध हुनुपर्छ।

अन्त्यमा,

नेकपाका कार्यकारी अध्यक्ष प्रचण्डले भनेजस्तै शान्ति प्रक्रियाका ४ हजार ७ सय ४५ दिनसम्म हामी चुप लागेर बसेको हुँदै होइन। यसबीचमा धेरै काम भएका छन्। शान्ति प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण कामहरू सेना समायोजन, संविधान निर्माण, राज्यको पुनर्संरचना सकिएको छ। शान्ति निर्माणको नेपाली मोडेल नै स्थापित भएको छ।

निर्वाचन सम्पन्न भई सबै तहका सरकार निर्माण भएका छन्। सरकारले नागरिकलाई नयाँ सपना देखाउन सुरु

गरेका छन्। विकास निर्माणका काम भएका छन्। यद्यपि सरकारले बस्तीबस्तीमा पुऱ्याएका नयाँ बाटोबाट 'आफ्नो मान्छे आउँछ कि भन्दै बेपत्ता परिवारले बाटो हेरेर बसेका छन्।

द्वन्द्वमा योगदान गरेका जो कोहीको पनि अवमूल्यन गर्न मिल्दैन। ज्यान गुमाएकाहरूको परिवार, अङ्गभङ्ग भई कठिन जीवन भोग्न बाध्य भएकाहरू, हिंसामा परेकाहरूको कुरा सुन्न सरकारले तत्परता देखाउनै पर्छ।

द्वन्द्वपीडितका कुरा नसुन्ने हो भने उनीहरूमा निराशा भरिन्छ। सत्तामा बस्नेले पनि उनीहरूलाई सत्य सुनाउन दिँदैन आकाश खस्छ भन्ने ठान्नु हुँदैन। नेपाली समाजमा बेजोडको सद्भाव त छुँदैछ तर सत्य सुन्नै सशङ्कित हुनुले भनै सद्भाव भत्किन्छ। सत्य सुन्नु सुनाउनु भनेको द्वन्द्वको बोध गर्नु हो। द्वन्द्वलाई आत्मसात गर्नु हो। अबको बाटो भनेको 'जे भयो भइहाल्यो, अब नहोसु भन्ने नै हो। यति गर्नबाट चुक्नु भनेकै सङ्क्रमणकाल बढाउनु हो। शान्ति मार्नु हो। सत्य किन यति कठिन सरकार ? ●

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायसँग सम्बन्धित विविध विषयवस्तुहरू समेटेर तयार गर्ने गरिएको

मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम

रेडियो नेपालको मिडियम वेभ प्रसारण र रेडियो नेपालका आफ्नै एफएम स्टेशनहरू ९८, १०० र १०३ मेगाहर्ज (२१ ओटा)बाट आइतबार बिहान ८:१५ बजे, पाखिबास एफएम १०४ मेगाहर्जमा सङ्खुवासभाबाट आइतबार साँझ ६:३० बजे र रेडियो राइट्स नेपाल १०५.३ मेगाहर्ज पोखराबाट आइतबार बिहान ८:१५ बजे प्रसारण हुन्छ ।

त्यसैगरी, यो कार्यक्रम प्रसारणकै समयमा

रेडियो नेपालको वेबसाइट www.radionepal.gov.np बाट र आफूले चाहेका बेला

www.insec.org.np,

www.inseconline.org,

www.nepalmediaonline.com

लग अन गरी सुन्न र डाउनलोड गर्न सक्नुहुन्छ ।

स्थानीय तहको न्यायिक अधिकार

बसन्त गौतम*

नेपालमा न्याय सम्पादनको अधिकार तीन तहका अदालतलाई दिइएको भए तापनि संविधान र कानूनबमोजिम केही न्यायिक अधिकार स्थानीय तहलाई पनि दिइएको पाइन्छ। स्थानीय तहमा दिइएको यी अधिकार न्यायपालिकाको अदालती संरचनाभित्र पर्दैनन्। तर स्थानीय तहले गरेको निर्णयउपर भने न्यायपालिकाको अदालती संरचनाभित्रको अदालतमा लाग्ने कानुनी रहेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार स्थानीय तहलाई सामान्य प्रकृतिका मुद्दामा फैसला गर्ने र केही विवादमा मेलमिलाप मात्र गराउन पाउने गरी दुई किसिमको क्षेत्राधिकार दिइएको छ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा १२६ ले न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने व्यवस्था गरेको छ। यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार प्रयोग गरिने व्यवस्था संविधानले गर्दछ। संविधानको धारा १२७ ले सर्वोच्च, उच्च र जिल्ला अदालत गरी तीन तहका अदालतका अतिरिक्त कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीयस्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकताअनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने व्यवस्थासमेत गरेको छ।

नेपालमा न्याय सम्पादनको अधिकार तीन तहका अदालतलाई दिइएको भए तापनि संविधान र कानूनबमोजिम केही न्यायिक अधिकार स्थानीय तहलाई पनि दिइएको पाइन्छ। स्थानीय तहमा दिइएका यी अधिकार न्यायपालिकाको अदालती संरचनाभित्र पर्दैनन्। तर स्थानीय तहले गरेको निर्णयउपर भने न्यायपालिकाको अदालती संरचनाभित्रको अदालतमा लाग्ने कानुनी रहेको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार स्थानीय तहलाई सामान्य प्रकृतिका मुद्दामा फैसला गर्ने र केही विवादमा मेलमिलाप मात्र गराउन पाउने गरी दुई किसिमको क्षेत्राधिकार दिइएको छ। सामान्य प्रकृतिका पारिवारिक, समाज तथा छरछिमेकमा परिरहने किसिमका विवाद निरूपणको जिम्मा पनि स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई दिइएको छ।

संविधानको धारा २१७ मा कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति रहने र सोबमोजिमको न्यायिक समितिमा गाउँसभा वा नगरसभाबाट आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुईजना सदस्य रहने व्यवस्थासमेत छ।

स्थानीय तहको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, ०७४ प्रचलनमा आएको छ। यो ऐनले स्थानीय तहको न्यायिक अधिकार र क्षेत्राधिकारको बारेमा व्यवस्था गरेको छ। ऐनको दफा ४६ ले गाउँपालिका वा नगरपालिकामा संविधानको धारा २१७ बमोजिम एक

न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरेको छ। न्यायिक समितिलाई सामान्य प्रकृतिका विवादको सुनवाई गर्ने, मेलमिलाप गराउने र निर्णय सुनाउनसक्ने सम्मको अधिकार दिइएको पाइन्छ। न्यायिक समितिले सुनवाई गर्न सक्ने मुद्दाहरूमध्ये केही मुद्दामा मेलमिलाप मात्र गराउन सक्छ भने केहीमा फैसला गर्न सक्दछ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, ०७४ ले न्यायिक समितिले कस्ता उजुरी ग्रहण गर्न सक्ने, कुनकुन मुद्दामा निर्णय सुनाउन सक्ने र कस्ता मुद्दामा मेलमिलाप मात्र गराउने सक्ने भनी स्पष्ट पारेको छ।

आलीधुर, बाँधपैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँड तथा उपयोग, अर्काको बाली नोक्सानी गरेको, चरन, घाँस, दाउरा, ज्याला मजुरी नदिएको, घरपालुवा पशुपंक्षी हराएको वा पाएको, ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको, नाबालक छोराछोरी वा पतिपत्नीलाई इज्जत आमदअनुसार खानलाउन वा शिक्षादीक्षा नदिएको, वार्षिक पच्चीस लाख रूपियाँसम्मको बिगो भएको घरबहाल र घरबहाल सुविधा, अन्य व्यक्तिको घरजग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुख बिरुवा लगाएको, आफ्नो घर वा बलेसीबाट अर्काको घरजग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी फारेको,

* लेखक गौतम अधिवक्ता हुन्।

सँधियारको जग्गा तथा झ्याल राखी घर बनाउनुपर्दा कानुनबमोजिम छोड्नुपर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको जस्ता विवादको निरूपण गर्ने अधिकार स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई दिइएको छ।

त्यसैगरी कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वकालदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउने चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटीपौवा, अन्त्येष्टिस्थल, धार्मिकस्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिकस्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको, सङ्घीय वा प्रदेश कानुनले स्थानीय तहबाट निरूपण हुने भनी तोकेको अन्य विवादको सुनुवाइ गर्ने अधिकार न्यायिक समितिलाई दिइएको छ।

न्यायिक समितिलाई केही विवादहरूमा मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरूपण गर्न सक्ने अधिकार ऐनले दिएको छ। जसअनुसार सरकारी सर्वाजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अर्कोले च्यापी, मिची वा घुसाइ खाएको, सरकारी सार्वजनिक वा सामुदायिकबाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरूको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको, पतिपत्नीबीचको सम्बन्ध विच्छेद, अडगभङ्ग गबाहेकको बढीमा एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने कुटपिट, गाली-बेइज्जती, लुटपिट, पशुपंक्षी छाडेको वा पाल्दा लापरवाही गरी अरूलाई असर पारेका, अर्कोको हक भोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोगचलन गरेको, ध्वनि प्रदूषण गरी वा फोहर मैला फ्याँकी छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको, प्रचलित कानुनबमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने फौजदारी विवादलाई पनि न्यायिक समितिले आफ्नो निर्णय नसुनाइ दुवै पक्षलाई मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरूपण गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। उल्लेखित मुद्दामा न्यायिक समितिले हारजितको फैसला सुनाउन पाउँदैन।

यस्ता विवादका विषयमा न्यायिक समितिले प्रतिवादी उपस्थित भएको मितिले तीन महिनाभित्र विवादित पक्षहरूलाई छलफल गराइ मिलापत्र गराउन नसके अदालतमा कारबाही र किनाराका लागि कागजात पठाइ पक्षहरूलाई अदालत जान सूचित गर्नु पर्दछ। उल्लेखित विवादका सम्बन्धमा उजुरकर्ताले चाहेमा स्थानीय तहमा उजुर नदिइ सिधै अदालतमा मुद्दा दर्ता गराउन सक्ने पनि कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

ऐनको दफा ३८ अनुसार न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्रको प्रयोग न्यायिक समितिका संयोजक र सदस्यहरूले सामूहिकरूपले गर्ने र बहुमतको राय न्यायिक समितिको निर्णय मानिने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। मुद्दाको सुनुवाइ संयोजक र अर्को एक जना सदस्यको उपस्थितिमा पनि गर्न सकिए तापनि मुद्दाको निर्णय गर्ने बेलामा संयोजकको उपस्थिति हुनुपर्ने भनी कानुनले स्पष्ट पारेको छ।

न्यायिक समितिले आफूसमक्ष पेश भएको विवादको निवेदनको कारबाही र किनारा गर्दा सम्भव भएसम्म मेलमिलाप गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ। पक्षहरूको मिलापत्र हुन नसकेमा निर्णय सुनाउन सक्ने मुद्दाहरूमा कानुनबमोजिम विवादको कारबाही र किनारा गर्नुपर्ने भनी ऐनले न्यायिक समितिलाई कानुनी दायित्व तोकेको छ।

न्यायिक समितिले आफूसमक्ष परेको विवादमा वादीले प्रतिवादीको नाममा कुनै बैङ्क कम्पनी, वित्तीय संस्था वा अन्य कुनै निकायमा रहेको खाता, निक्षेप, प्रतिवादीले पाउने कुनै रकम यथास्थितिमा राखी कसैलाई भुक्तानी नगर्न/नगराउन वा प्रतिवादीको हक भोगको कुनै अचल सम्पत्ति कसैलाई कुनै पनि व्यहोराले हक हस्तान्तरण गर्नबाट रोक्का गर्नका लागि निवेदन दिएमा न्यायिक समितिले प्रारम्भिक जाँचबुझ गरी त्यस्तो जाँचबुझबाट रोक्का गर्न उपयुक्त देखिएमा अवधि तोकी रोक्काका लागि सम्बन्धित निकायमा पत्राचार गर्नसक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

न्यायिक समितिले विवाद निरूपण गर्दा विवादको उजुरी दर्ता, त्यसको जाँचबुझ, म्याद तामेली, सुनुवाइ, मिलापत्र, निर्णय र निरूपण, निर्णयको कार्यान्वयनलगायत विषयमा कानुनी व्यवस्था र कार्यविधिगत प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ।

स्थानीय तहको न्यायिक समितिबाट विवादहरूको सुनुवाइ गर्दा प्रारम्भिक चरणमा कतिपय चुनौती र जटिलता भए पनि आवश्यक, तालिम पूर्वाधार, जनशक्तिको व्यवस्था मिलाउन सके जटिलता विस्तारै हटाउन सकिन्छ।

हामीलाई थाहै छ न्यायिक समितिका सदस्यहरू कानुनका ज्ञाता होइन। राजनीतिक पृष्ठभूमिबाट आएका राजनीतिक कार्यकर्ता हुन्। दलीय विचारमा निर्वाचन जितेका न्यायिक समितिका सदस्यलाई फरक राजनीतिक आस्था राख्ने जनतालाई समेत न्यायको अनुभूति दिलाउन सक्नु उनीहरूको पदीय जिम्मेवारी र दायित्व पनि हो। तसर्थ विवादको सुनुवाइ गर्दा न्यायिक समितिले कानुन र न्यायका मूल्य मान्यता, प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्त र स्वच्छ सुनुवाइजस्ता आधारभूत कुराहरूलाई अनिवार्य पालना गर्नुपर्ने हुन्छ।

स्थानीय तहले न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्नमा यसमा सदस्यहरूलाई कानुनी ज्ञानको अभाव हुँदा काममा अलमलको स्थिति देखिएको छ। सानातिना विवादमा आफ्नै गाउँ/नगरबाट सरल र सुलभ तरिकाले न्याय सम्पादन गर्न र पीडितको न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउनका लागि न्यायिक समितिलाई न्यायका मूल्य मान्यता, सिद्धान्त र न्याय सम्पादनमा अपनाउनुपर्ने प्रक्रियालगायतका विषयमा तालिमको माध्यमबाट दक्ष बनाउन जरुरी छ। राजनीतिक आस्थाको आधारमा निर्णय नसुनाइ निष्पक्ष र तटस्थ भई स्वच्छ न्याय प्रदान गर्न सक्षम बनाउन पनि उक्तकै आवश्यक छ। यसो भयो भने मात्र न्यायिक समितिको सार्थकता रहन्छ र आमजनताले गाउँघरमै सहज तरिकाले न्यायको अनुभूति गर्न सक्छन्। ●

सङ्क्रमणकालीन न्याय र संस्थागत सुधारको अन्तरसम्बन्ध

शोभाकर बुढाथोकी*

मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा ज्यादती तथा राज्यशक्तिको दुरुपयोगका माध्यमबाट हुने यस्ता पीडादायी घटनाहरू पुनः नदोहोरिने वातावरण निर्माणका लागि संस्थागत सुधारको प्रक्रियाले राज्य तथा गैरराज्य दुवै पक्षका क्रियाकलापहरूलाई जवाफदेही बनाउन मद्दत गर्दछ। संस्थागत सुधारका क्रममा सेना, प्रहरी, न्यायपालिकाजस्ता सुरक्षा तथा न्यायसँग सम्बन्धित राज्यका निकायहरूका अलावा प्रशासनिक संस्थाहरूको सुधार लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप गर्नुपर्ने हुन्छ भने गैरराज्य पक्षका सशस्त्र गतिविधिहरूमाथि निशस्त्रीकरण, परिचालन तथा समायोजनजस्ता क्रियाकलापहरूमार्फत सदाका लागि अन्त्य गर्नुपर्ने हुन्छ।

पृष्ठभूमि

द्वन्द्वप्रान्त समाजको स्थायित्वका लागि सङ्क्रमणकालीन न्याय र संस्थागत सुधारका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको संस्थागत सुधारको प्रावधानलाई शान्ति प्रक्रियामा प्राथमिकताका साथ समावेश गर्न सकेमा द्वन्द्व पीडितहरूका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्न सहज हुन्छ। देशमा दिगो शान्तिको स्थापना, लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको स्थायित्व, जवाफदेही राज्यका संयन्त्रहरूको आधारहरूको तयारी, मानव अधिकारको प्रत्याभूति र न्यायपूर्ण समाज निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने निकायहरूको संस्थागत सुधारको महत्त्वलाई गम्भीरतासाथ आत्मसात गरिनु पर्दछ।

हिंसात्मक द्वन्द्व वा नियन्त्रित शासन व्यवस्थाका समयमा राज्यका निकायहरूको चरम दुरुपयोग हुने गरेका उदाहरणहरू विश्वव्यापी रूपमा देखिएका छन्। शासन व्यवस्था टिकाउने र सत्ता सुरक्षित राख्ने नाममा राज्यशक्ति तथा साधनस्रोतको दुरुपयोग हुनुका

साथै राज्यका निकायहरूलाई दमनमा समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ। साथमा नियन्त्रित शासन व्यवस्थाको विरोधमा सञ्चालित सशस्त्र सङ्घर्ष वा शान्तिपूर्ण आन्दोलनमा सक्रिय व्यक्तिहरू दमन वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको शिकार हुने गरेका पनि प्रशस्त घटनाहरू पाइन्छन्। यसर्थ राज्यको रूपान्तरणको क्रममा वा लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा प्रवेश गरिसकेपछि जनसरोकारसँग सम्बन्धित राज्यका निकायहरूको लोकतान्त्रिकरण एवम् शुद्धिकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी, यस्ता निकायहरूको आमसमुदायमा उनीहरूको विश्वास अभिवृद्धिका लागि उक्त संस्थामा कार्यरत पदाधिकारीहरूको व्यक्तिगत आचरणका साथमा संस्थाको कार्यशैली र मान्यतामा समेत परिवर्तनका लागि सुधारका कदमहरू चालनुपर्ने हुन्छ।

आमनागरिकप्रति उत्तरदायी र कानूनको समानरूपमा पालनामा इमान्दार राज्यका निकायहरूको स्थापना नभएसम्म नियन्त्रित व्यवस्था वा द्वन्द्वकालमा राज्यबाट वा गैरराज्य पक्षबाट भएका ज्यादतीहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन, जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न र पीडितहरूलाई न्यायका

साथमा राहत एवम् परिपूरणको व्यवस्था मिलाउन असम्भव हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका प्रयासहरूलाई पूर्णता दिन र भविष्यमा पुनः हिंसा, दमन तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको शिकार हुनबाट प्रत्येक व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न तथा राज्यका निकायहरूबाट भएका त्यस्ता गैरकानुनी कार्यहरू पुनः दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत सुधारको प्रक्रिया थालनी गरिनुपर्दछ।

मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा ज्यादती तथा राज्यशक्तिको दुरुपयोगका माध्यमबाट हुने यस्ता पीडादायी घटनाहरू पुनः नदोहोरिने वातावरण निर्माणका लागि संस्थागत सुधारको प्रक्रियाले राज्य तथा गैरराज्य दुवै पक्षका क्रियाकलापहरूलाई जवाफदेही बनाउन मद्दत गर्दछ। संस्थागत सुधारका क्रममा सेना, प्रहरी, न्यायपालिकाजस्ता सुरक्षा तथा न्यायसँग सम्बन्धित राज्यका निकायहरूका अलावा प्रशासनिक संस्थाहरूको सुधार लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप गर्नुपर्ने हुन्छ भने गैरराज्य पक्षका सशस्त्र गतिविधिहरूमाथि निशस्त्रीकरण, परिचालन तथा समायोजनजस्ता क्रियाकलापहरूमार्फत सदाका लागि अन्त्य गर्नुपर्ने हुन्छ।

* द्वन्द्व तथा सुरक्षा विश्लेषक तथा मानव अधिकारकर्मी बुढाथोकी इन्सेक कार्यसमिति सदस्य हुनुहुन्छ। peace.sb@gmail.com

राज्यका सुरक्षा निकायहरूको पारदर्शिता, सुशासन तथा कानुनी शासनको सिद्धान्तका आधारमा व्यापक सुधार गर्ने र संकटकालिन व्यवस्थासम्बन्धी कानूनहरूको खारेज गर्नुका साथै मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीमा संलग्न राज्यका निकायहरूमा कार्यरत पदाधिकारीहरूलाई निष्पक्ष तथा पारदर्शी प्रक्रियाबाट परिवर्तित वातावरणमा रूपान्तरित हुने अवसर प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ।

संस्थागत सुधारको प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको विशेषगरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगहरूको कार्यदिशामा समावेश गरिएको अवस्थामा यससँग सम्बन्धित गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न सहज हुन्छ। साथै, सत्य आयोगहरूको गठनका क्रममा निर्धारण गरिएका उद्देश्यहरूको प्राप्तीका लागि पनि संस्थागत सुधारलाई महत्त्वपूर्ण हिस्साको रूपमा समावेश गरिनु पर्दछ। यस्ता आयोगहरूले कानुनी तथा संस्थागत सुधारसम्बन्धी सुझावहरू पेश गर्ने समेत अधिकार दिइनु पर्दछ। सिफारिसमा आमनागरिकको सुरक्षा, न्याय र अधिकारसँग सम्बन्धित राज्यका संस्थाहरूमा विद्यमान कमजोरीहरूको पहिचान गर्नु पर्दछ र सुधारका लागि प्राथमिकताहरूको निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ। साथै, यस्ता संरचनाले भविष्यमा क्रूर तथा अपमानजनक ज्यादतीहरू पुनः दोहोरिनबाट रोक्नका लागि आवश्यक राजनीतिक, आर्थिक, कानून र प्रशासनसँग सम्बन्धित निकायहरूको सुधारका लागि आवश्यक सुझावहरू पनि प्रस्तुत गर्नु पर्दछ।

संस्थागत सुधारको औचित्य

हिंसात्मक द्वन्द्वको अन्त्य वा नियन्त्रित व्यवस्थाको अन्त्य राज्यका निकायहरू अलमल परेका हुन्छन् भने त्यसमा कार्यरत पदाधिकारीहरू असुरक्षित महसुस गरिरहेका हुन्छन्। द्वन्द्वप्रान्त समाजमा राज्यका यस्ता संरचनाहरू अस्पष्ट कार्यदिशका कारण विभाजित मनस्थितिमा हुन्छन् भने राजनीतिक शक्तिको परिवर्तनका कारण उनीहरू कमजोरसमेत महसुस गरिरहेका हुन्छन्। बाध्यतावश: द्वन्द्व वा परिवर्तनका पक्षधरमाथि दमन गर्ने विगतको तीतो अनुभवसँगै परिवर्तित अवस्थामा राज्यको नयाँ परिवेशमा समेत

कार्यसम्पादन गर्नुपरेको बाध्यात्मक अवस्था हुन्छ। विगतको शासन व्यवस्थाका नेतृत्वसँग लगातार सम्पर्कमा रहने त्यस्ता संस्था तथा पदाधिकारीको निरन्तरता रहेमा दलीय वा समूहगत स्वार्थका कारण विभाजित मनस्थितिमा हुने र निश्चित राजनीतिक समूहको उद्देश्य प्राप्तीमा समर्पित हुनुपर्ने बाध्यता सृजना हुन्छ। फलतः संस्थागत सुधारको अभावमा नयाँ परिवेशलाई आत्मसात् गर्न उनीहरूलाई नैतिक सङ्कट पर्ने अवस्था सृजना हुनुले मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्व स्थापित गर्न मुस्किल हुन्छ र नागरिक सेवा प्रभावित पनि हुने गर्दछ।

द्वन्द्वकाल वा नियन्त्रित शासन व्यवस्थामा काम गरेका पदाधिकारीहरू कतिपय अवस्थामा स्वयम् परिवर्तनको विपक्षमा पाइन्छन् भने यथास्थितिवादी सोचका साथ कार्यसम्पादन गरिरहेका हुन्छन्। परिणामस्वरूप सरकारी निकायहरूमा क्षमतावान्, कर्तव्यनिष्ठ र इमान्दार कर्मचारीको अभाव देखा पर्न सक्दछ। फलतः राज्यका महत्त्वपूर्ण निकायहरू निष्क्रिय हुनसक्ने खतरा आइपुग्छ। तसर्थ शासन पद्धतिलाई प्रभावकारी बनाउन, सरकारी सेवामा कार्यरत पदाधिकारीहरूलाई सक्षम तथा जिम्मेवार बनाउन र उक्त संस्थाहरूमा जनताको विश्वास अभिवृद्धि गर्नका लागि संस्थागत सुधार प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

द्वन्द्वप्रान्त समाजमा हिंसात्मक द्वन्द्व तथा नियन्त्रित व्यवस्थाको अन्त्यसँगै संस्थागत सुधारका प्रक्रियाहरू सञ्चालन गर्ने कार्य अत्यन्त चुनौतीपूर्ण हुने गर्दछन्। विगतमा एक वा अर्को हिसाबले सुधारको आवश्यकता देखिएका यस्ता संस्थाहरू र यिनमा कार्यरत व्यक्तिहरूबाट निजी वा समूहगत स्वार्थका कारण विरोध हुनु वा कतिपय अवस्थामा अवरोधसमेत खडा हुनु स्वभाविक ठानिन्छ। त्यसैले संस्थागत सुधारका प्रयासहरू द्वन्द्वप्रान्त समाज वा परिवर्तित राजनीतिक अवस्थाको परिस्थितिलाई मध्यनजर राखेर प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। अवरोधहरूको सामूहिक रूपमा सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। किनभने राज्यका निकायहरू सुरक्षा निकायहरूको निर्देशनमा सञ्चालन भएमा उक्त मुलुकमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुन, शान्तिको प्रवर्द्धन

गर्न र कानुनी शासनका मान्यताहरूलाई व्यवहारमा उतार्न कठिन हुन्छ।

विगतको फरक परिवेशको शासन व्यवस्था र तिनको मातहतका निकायहरूमा काम गरेका पदाधिकारीहरूसँग सम्बन्धित सुधारको प्रक्रियाको प्रारम्भ फितलो तयारी र पूर्वाधारबिना सञ्चालन गरिएमा कहिलेकाहीं उनीहरू गैरकानुनी तथा अराजक क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुनसक्ने र सङ्क्रमणकालीन अवधिको रूपान्तरणलाई समेत प्रभाव पार्नसक्ने भएकाले संस्थागत सुधारको प्रयासलाई अत्यन्त कृशलतापूर्वक सञ्चालन गरिनु पर्दछ। साथै, संस्थागत सुधार प्रक्रियाले द्वन्द्वप्रान्त समाज वा नियन्त्रित व्यवस्थाको अन्त्यपछिको राजनीतिक स्थायित्व तथा आमनागरिकका आधारभूत आवश्यकताका सवाललाई सम्बोधन गर्ने पक्षमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ। तसर्थ द्वन्द्वप्रान्त समाज वा परिवर्तित अवस्थामा संस्थागत सुधार प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नका लागि व्यवहारिकता, प्रतिबद्धता र संयमताका अलावा राजनीतिक इच्छाशक्ति र स्पष्ट कार्ययोजना आवश्यक हुन्छ।

संस्थागत सुधारको प्राथमिकता भनेको विगतमा जस्तो ज्यादती तथा मानव अधिकार उल्लङ्घन हुनबाट राष्ट्रलाई कसरी जोगाउने र राज्यका निकायहरूलाई पारदर्शी तथा कानूनसम्मत ढङ्गबाट सञ्चालनका लागि आवश्यक हुने क्षमता अभिवृद्धि तथा अवसरको सुनिश्चितता चाहिन्छ। एकातिर राज्यका सुरक्षा तथा न्यायसँग सरोकार राख्ने निकायहरूलाई नीतिगत तथा कार्यगत स्वतन्त्रता सुनिश्चितता कसरी गर्ने र अर्कोतिर उनीहरूलाई शासनसत्ताको नियन्त्रणबाट कसरी संस्थागत तथा कार्यगत स्वतन्त्रता र स्वायत्तता कायम गर्नुपर्ने चुनौती रहेको हुन्छ। जवाफदेहिता र जिम्मेवारीपनको प्रवर्द्धनका लागि गरिने संस्थागत सुधारको प्रयासले भविष्यमा विगतका जस्ता घटना नदोहोरिने र पीडकहरूमाथि कानुनी कारबाही प्रक्रिया प्रारम्भ गरेर पीडितहरूलाई उचित न्याय प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ। यसले अन्ततः स्वतन्त्रता द्वन्द्वप्रान्त समाजमा सुरक्षा क्षेत्रको सुधार, सर्वसाधारण नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच तथा न्यायिक स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता, मानव अधिकारको प्रवर्द्धन, दिगो शान्तिको

स्थापना र सामाजिक सुधारसम्बन्धी कार्यहरूको सञ्चालनमा मद्दत गर्दछ।

संस्थागत सुधारले स्वेच्छाचारी तथा निरङ्कुश व्यवस्था वा द्वन्द्वकालमा उक्त समयको शासन व्यवस्थाको मातहतमा रहेर जिम्मेवारी निर्वाह गरेका राज्यका निकायहरूको रूपान्तरणको सवाललाई विशेषतः सम्बोधन गर्दछ। संस्थागत सुधारको मूलतः मान्यता पनि त्यस्ता संस्थाहरूको सुधारसँगै समाजमा मानव अधिकारको सम्मान, शान्तिको प्रवर्द्धन र कानुनी शासनको वातावरण निर्माण गर्ने रहेको हुन्छ। यसको दायरामा सुपरीवेक्षण निकायको गठन, उजुरी तथा अनुशासनसम्बन्धी विधि तथा मापदण्डहरूको निर्माण, नयाँ तथा समयानुकूल कानुनी संरचनाहरूको प्रतिपादन एवम् पुराना कानुनहरूमा संशोधन, व्यक्तिगत आचरणसम्बन्धी निर्देशन तथा आचारसंहिताको निर्माण वा संशोधन, उपयुक्त पारिश्रमिक, साधनस्रोत तथा पूर्वाधारको प्रावधानको जारी र राज्यका सुरक्षा, न्याय र प्रशासनसँग सम्बन्धित निकायहरूको नीतिगत तथा कार्यगत रूपान्तरणसँग सम्बन्धित कार्यहरूलाई राख्न सकिन्छ।

विगतको द्वन्द्वकाल वा नियन्त्रित व्यवस्थाका समयमा ज्यादतीका कारण पीडितहरूको न्यायको सुनिश्चितताका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको महत्त्वपूर्ण उद्देश्य पूरा गर्नका लागि संस्थागत सुधारको प्रक्रिया अगाडि बढाइनु पर्दछ। मूलतः संस्थागत सुधार प्रक्रियाले विगतमा मानव अधिकार उल्लङ्घनमा दोषी ठहरिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउन र पीडितहरूलाई न्यायको साथमा परिपूरण प्रदान गर्न सहयोग हुन सक्छ। कतिपय अवस्थामा मानव अधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न भएका संस्थाहरूको संरचनामा आधारभूत परिवर्तन ल्याउन र आवश्यकताअनुसार त्यस्ता संस्थाहरूलाई सदाका लागि खारेजी गर्न समेत यसले उल्लेखनीय आधारहरू तयार गर्दछ। यसका निमित्त लोकतान्त्रिक सरकारले महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्नु पर्दछ भने त्यस्ता संस्थाहरूको रूपान्तरण गर्ने दायित्व राज्यले निर्वाह गर्नु पर्दछ। अन्यथा, पुरानो संरचना र कार्यशैलीबाट परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न असम्भव हुन्छ।

संस्थागत सुधारको प्रक्रिया सत्य निरूपण आयोगहरूको उद्देश्य प्राप्तिमा पनि सहयोग हुने भएकाले परिवर्तित अवस्थामा तत्काल प्रारम्भ गरिनु बुद्धिमानी मानिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि स्थापना हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगजस्ता संरचनाहरूको कार्यादेशमा संस्थागत सुधारसम्बन्धी सुभावहरू प्रदान गर्ने प्रावधान राखिए पनि यस्ता आयोगहरूको गठनमा ढिलाइ भएमा संस्थागत सुधारको प्रयास निरर्थक हुन सक्छ। मुख्यतया: यस्ता संयन्त्रहरूले कानुनी तथा प्रशासनिक सुधारका अलावा सुरक्षा र न्यायका अलावा कानुन कार्यान्वयन एवम् प्रशासनिक निकायहरूको सुधारका विषयमा सुभावहरू आफ्ना अन्तिम प्रतिवेदनमा समावेश गरेको पाइन्छ। फलतः मुलुकमा पुनः भविष्यमा मानव अधिकार उल्लङ्घन हुने कार्यमा रोक आउन सक्छ। तर, यस्ता सुभावको कार्यान्वयनमा भने सामान्यतया ठूलो चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ र कार्यान्वयन भएको अवस्थामा पनि लामो समयको प्रतीक्षा गर्नुपरेका उदाहरणहरू पाइन्छन्।

नियन्त्रित व्यवस्था वा हिंसात्मक द्वन्द्वबाट शान्ति वा लोकतान्त्रिक पद्धतितर्फ सङ्क्रमणमा रहेका मुलुकहरूका लागि राज्यका निकायहरूको सुधार गर्नु महत्त्वपूर्ण कार्य हुने गर्दछ। उक्त परिवेशमा सरकारको समर्थन वा सहयोग गरेका तथा त्यस्ता सरकारका गतिविधिहरूलाई संस्थागत गर्ने वा व्यापकता दिने कार्यमा संलग्न भएका संस्थाहरूलाई सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापन गर्ने, शान्ति प्रक्रियालाई सफल बनाउने र कानुनी शासनका मान्यताहरूको संरक्षणमा सक्रिय रहने निकायहरूको रूपान्तरणका लागि उक्त संस्थाहरूको व्यापक सुधार गरिनुपर्ने हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा सत्तासीन केही व्यक्तिहरूको स्वार्थ पूरा गर्ने नाममा त्यस्ता संस्थाहरूलाई मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, ज्यादतीको रोकथाम गर्ने र निष्पक्ष रूपमा नागरिकको सेवामा समर्पित हुने संस्थाको रूपमा रूपान्तरित गर्नुपर्ने हुन्छ। साथै, प्रभावकारिता तथा विश्वसनियता गुमाउँदै गएका संस्थाका रूपमा परिचित राज्यका यस्ता निकायहरूलाई प्रभावकारी तथा भरपर्दो बनाउन नयाँ परिवेशअनुसार परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ,

लोकतान्त्रिक सरकारहरूका लागि मानव अधिकार, कानुनी शासन तथा सुशासनका सुनिश्चितताका लागि संस्थागत सुधारका कदमहरू प्रारम्भ गर्नु अपरिहार्य हुन आउँछ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र संस्थागत सुधारको अन्तरसम्बन्ध

सङ्क्रमणकालीन न्यायका प्रक्रियालाई कार्यान्वयनमा ल्याउने क्रममा जटीलताहरू देखा पर्न सक्दछन्। विशेषतः अभियोजनले केही सीमित व्यक्तिहरूलाई मात्र समेट्न सक्दछ। हजारौं व्यक्तिहरू पीडित तथा पीडक भएको अवस्थामा सम्पूर्ण व्यक्तिहरूमाथि मुद्दा चलाउन र कानुनको दायरामा ल्याई सजाय दिलाउन कठिन हुन्छ। तसर्थ पीडितहरूलाई न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि अभियोजनका साथमा परिपूरण, भेटिड र संस्थागत सुधारका प्रक्रियाहरू एकसाथ अगाडि बढाइनुपर्ने हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीमा संलग्न व्यक्तिहरू तथा गम्भीर अपराधका आरोपित व्यक्तिहरूलाई जवाफदेही बनाउनका लागि सबैभन्दा व्यावहारिक र सहज माध्यम संस्थागत सुधार हुन सक्दछ।

विगतको द्वन्द्वकाल वा नियन्त्रित व्यवस्थाअन्तर्गत भएका अपराधमा संलग्न वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका जिम्मेवारी व्यक्तिहरूलाई विधिसम्मत तरिकाबाट उनीहरूको जिम्मेवारीबाट विदा दिइनु वा सेवाबाट अवकाश दिइनुले मुख्यतया: सुरक्षा निकायहरू तथा राज्यका सुरक्षा र न्यायसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई सुधार गर्न सहज हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन वा गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू निरन्तर रूपमा सोही पद तथा सेवामा कार्यरत रहेको अवस्थामा समान प्रकृतिका ज्यादतीहरू पुनः दोहोरिन सक्दछन् र दण्डहीनताको संस्थागत विकास हुने प्रबल सम्भावना रहन्छ। तसर्थ यस्ता संस्थाहरूको व्यापक सुधार गर्नु देशमा शान्ति तथा स्थायित्वका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ भने संस्थागत सुधार प्रक्रिया सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापनाको प्रारम्भिक समयमा सुरुवात गर्न सकिएमा पीडितहरूलाई न्याय प्रदान गर्ने र पीडकहरूलाई कानुनको दायरामा ल्याउने कार्यलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन

मानवअधिकार घोषणा-पत्र १९४८ Human Rights Declaration-1948

इन्सेक

अनीपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र

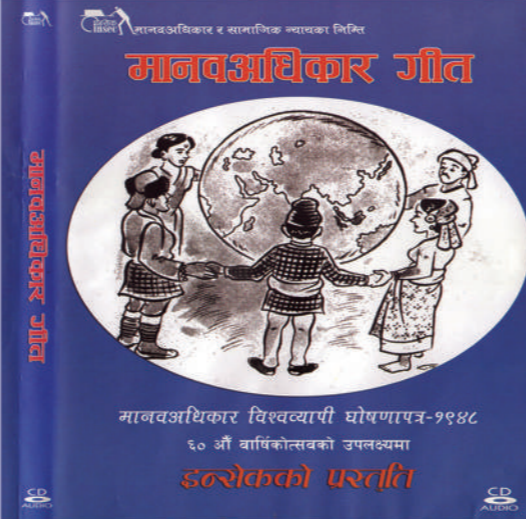
INSEC

Informal Sector Service Centre

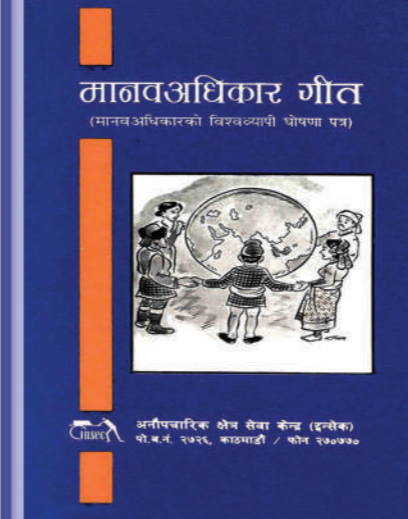

सचित्र पुस्तक
Pictorial Book

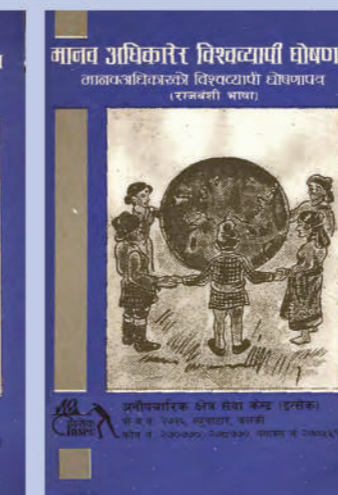
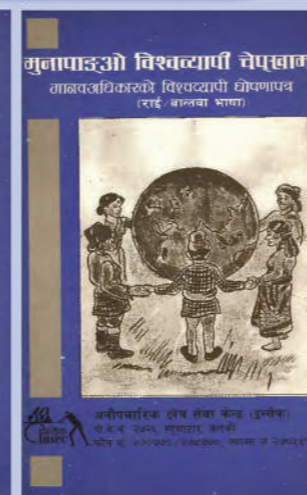
२०११ सालमा नेपाली र अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित मानव अधिकार घोषणापत्रको सचित्र पुस्तक

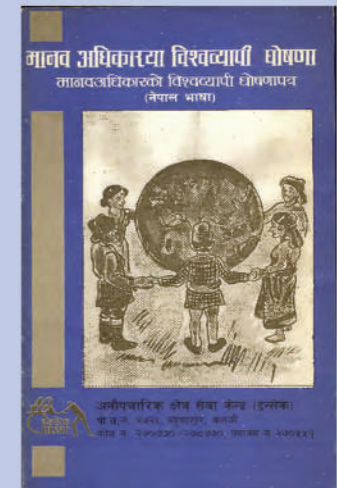
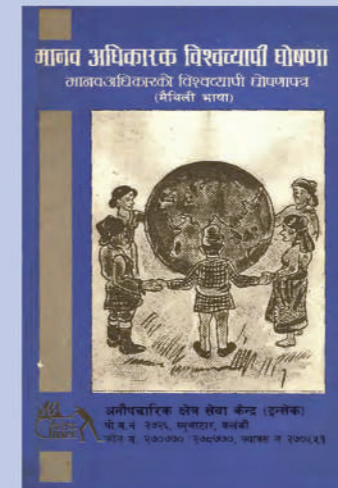
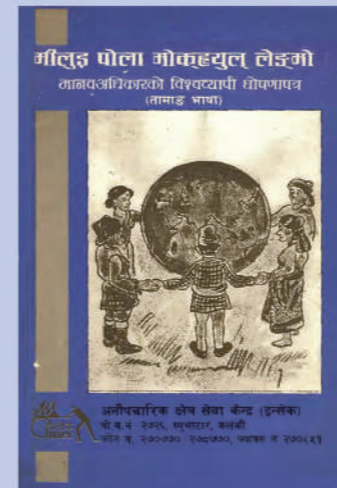
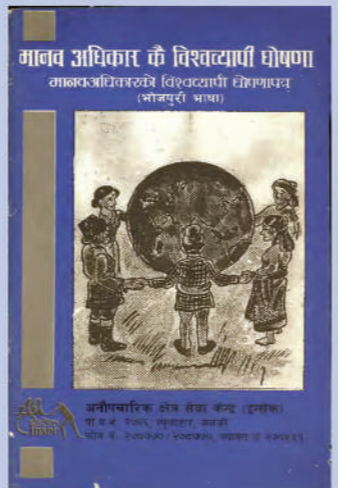
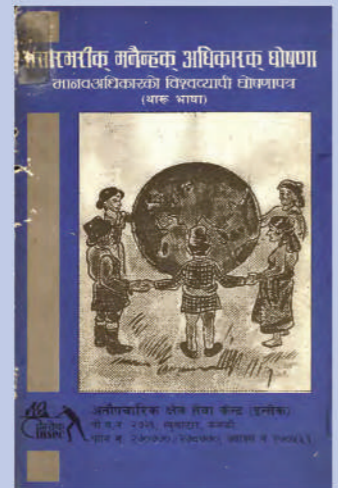
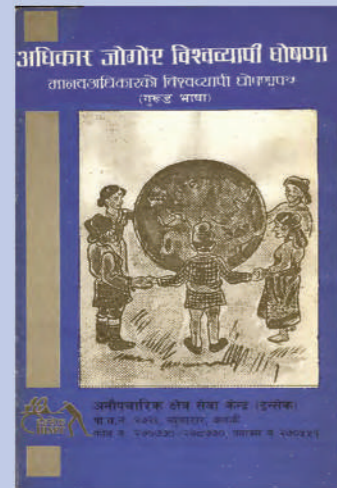
मानव अधिकार घोषणापत्रको गीतको सीडी

मानव अधिकार घोषणापत्रको गीत पुस्तक

मानव अधिकार घोषणाको ५० औं वर्षको अवसरमा विभिन्न मातृभाषामा प्रकाशित मानव अधिकार घोषणापत्रको पुस्तकहरू

मानव अधिकार घोषणापत्रसम्बन्धी इन्सेकका प्रकाशनहरू

१० डिसेम्बर अर्थात् अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले १० डिसेम्बर १९४८ मा मानव अधिकार घोषणापत्र पारित गरेको थियो। त्यसैले १० डिसेम्बरका दिन अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस मनाउने गरिएको छ। यो घोषणापत्र मानव जातिकै लागि अमूल्य सम्पत्तिको रूपमा रहेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्यका नाताले नेपाल पनि मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लेख भएका विषयहरूप्रति प्रतिबद्ध हुनुपर्छ।

यो घोषणापत्रमा उल्लेखित विषयलाई इन्सेकले आफ्नो मार्गदर्शन मानेको छ। इन्सेकले जनस्तरमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले घोषणापत्रको व्यापक प्रचारप्रसार गर्ने गरेको छ। इन्सेकले घोषणापत्रबारे पुस्तक, सचित्र पुस्तक र गीतको सीडी प्रकाशित गरेको छ। यसका साथै घोषणापत्र जारी भएको ५० औं वर्षको अवसरमा इन्सेकले नेपालमा प्रचलित विभिन्न मातृभाषाहरूमा घोषणापत्र रूपान्तरण गरी प्रकाशन गरेको थियो।

- विमलचन्द्र शर्मा

पनि सहयोग पुग्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका आधारभूत पक्षहरूमा अभियोजनको प्रारम्भ, सत्य निरूपण आयोगहरूको गठन, परिपूरणको व्यवस्था र भेटिङ पद्धतिको कार्यान्वयनजस्ता व्यवस्थाहरू भए पनि यसलाई पूर्ण बनाउनका लागि संस्थागत सुधार अत्यावश्यक हुन्छ भने यसको परिकल्पनालाई व्यवहारमा उतार्न कानूनसम्मत तयार गरिने कायदेशमा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। संस्थागत सुधारले विगतको कमजोरीलाई सच्याउने र भविष्यमा त्यस्ता कमजोरी पुनः नदोहोरिने वातावरणको निर्माण गर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्यताहरूलाई पूर्णता दिनका लागि सत्यको खोजी र पीडकहरूलाई जवाफदेही बनाउने मापदण्डहरूसँग संस्थागत सुधारको प्रावधानलाई समायोजन गर्नु पर्दछ।

कतिपय अवस्थामा संस्थागत सुधारलाई भेटिङ प्रक्रियाको आधारभूत पक्षका रूपमा पनि लिइन्छ। सिद्धान्ततः संस्थागत सुधार प्रतिबद्धता जाहेर गर्नका लागि सहज भए पनि व्यवहारमा कार्यान्वयनमा ल्याउन निकै मिहेनत गर्नुपर्ने हुन्छ। राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमी र नीतिगत अस्पष्टताका अलावा स्रोतसाधनको अभाव, कमजोर राज्य प्रणाली तथा राज्यका निकायहरू, राजनीतिक अस्थिरता, सुधारका विरुद्ध राजनीतिक शक्तिहरूको आवाज तथा अवरोध, कानून कार्यान्वयन निकायहरूको कमजोर मनोबल, अपूर्ण तथा फितलो कानुनी संरचना र देशमा विद्यमान नातावाद, कृपावाद तथा भ्रष्टाचार संस्थागत सुधारका लागि बाधक पक्षहरू मानिन्छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापनाका लागि द्वन्द्वउपान्त मुलुकहरूले व्यापक कठिनाइको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। तथापि त्यस्ता मुलुकहरूको पुनर्निर्माण तथा देशमा विद्यमान संस्थाहरूको सुधार गरिनु अत्यावश्यक भए पनि बढ्दो असुरक्षा तथा अस्थिरताको त्रासका कारण ठूलो मात्रामा सरकारी निकायका पदाधिकारीहरू विशेषतः सैनिक अधिकारीहरूमाथि कारबाही चलाउन वा सुधारको दायरामा ल्याउन राजनीतिक शक्तिहरूले अनिच्छा देखाउने गरेको पाइन्छ। कतिपय अवस्थामा सेना तथा प्रहरीका पदाधिकारीहरूमा सुरक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी लामो अनुभव

भएका कारण राजनीतिक रूपमा अस्थिरता कायम रहेका मुलुकमा उनीहरूलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याएर कुनै जोखिमता उठाउन नचाहने गरेको पनि पाइन्छ। परिणामस्वरूप द्वन्द्वउपान्त मुलुकहरूमा निरन्तर दक्ष जनशक्तिको रिक्तताबाट मुलुकलाई जोगाई राख्नका लागि तालिमप्राप्त, क्षमतावान् तथा अनुभवी सुरक्षा निकायहरूका पदाधिकारीहरूलाई सेवाबाट अवकाश दिएर नयाँ व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवारी सुम्पेदा सृजना हुनसक्ने जोखिम उठाउन चाहँदैनन्। फलतः विगतको खराब पृष्ठभूमिका कारण अविश्वसनीय भएका संस्था तथा व्यक्तिहरूको अस्तित्व कायम रहिरहन्छ र परिवर्तित राजनीतिक परिवेशलाई संस्थागत गर्न अवरोध खडा भइरहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता गर्न र राज्यका निकायहरूलाई समयानुकूल बनाउनका लागि संस्थागत सुधारका गतिविधिहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ र सोही अवधारणाअन्तर्गत सङ्क्रमणकालीन न्यायका आधारभूत मान्यताहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याइनु उपयुक्त हुन्छ। तसर्थ संस्थागत सुधारका प्रयासहरूलाई अगाडि बढाउनुपर्दा सुपरीवेक्षण तथा अनुशासन कार्यविधि, कानुनी संरचनामा सुधार तथा परिवर्तन, भौतिक पूर्वाधारमा सुधार, साधनस्रोतको पर्याप्तता र तलबमा वृद्धिजस्ता सवालहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने हुन्छ।

निष्कर्ष

सङ्क्रमणमा रहेका मुलुकहरूमा सुधारका लागि आवश्यक ठानिएका राज्यका कुनै पनि निकायमा कार्यरत पदाधिकारीहरूको सुधारका लागि संस्थागत सुधार प्रक्रिया उपयुक्त मानिन्छ। यसलाई सार्वजनिक तथा सरकारी सेवामा जिम्मेवारी निर्वाहका लागि कुनै पनि व्यक्ति उपयुक्त भए/नभएको मापन गर्ने पद्धतिको रूपमा लिनु पर्दछ। कुनै पनि संस्थाको अस्तित्व तथा सम्मान त्यस संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका आधारमा तय गरिएका मानव अधिकार तथा पेशागत आचरणसम्बन्धी नीतिहरू व्यवहारमा उतार्नेमा निर्भर गर्दछ।

मानव अधिकारको ज्यादती तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न भएका सरकारी निकायमा कार्यरत व्यक्तिहरूमा

व्यक्तिगत तहमा आत्मसम्मानको अभाव हुनु स्वभाविक मानिन्छ भने उनीहरूले नागरिकको दृष्टिकोणमा विश्वसनीयता पनि गुमाएका हुन्छन्। मानव अधिकार उल्लङ्घन र गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू तथा राज्यका निकायहरूमाथि विशेषतः पीडितहरूले विश्वास गर्ने सम्भावना अत्यन्त कम हुने गर्दछ। फलतः राज्यका निकायहरू आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाहका सवालमा नीतिगत तथा व्यावहारिक रूपमा असफल हुने गर्दछन्। त्यसैले संस्थागत सुधारको प्रक्रिया प्रारम्भ गरेर मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू र उक्त संस्थाहरूको व्यापक सुधार एवम् रूपान्तरणमा फर्त जनविश्वासमा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ भने त्यस्ता संस्थाहरूलाई समाजमा पुनः वैधानिकता हासिल गर्न मद्दत पुग्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको आधारस्तम्भ मानिने संस्थागत सुधारको मुख्य अभिप्राय भनेको द्वन्द्वउपान्त समाज तथा नियन्त्रित शासन व्यवस्थाबाट शान्ति तथा लोकतन्त्रतर्फ उन्मुख भइरहेका मुलुकमा स्रोत तथा साधनको अभाव, कानुनी अस्पष्टता, दक्ष जनशक्तिको अभाव तथा ठूलो सङ्ख्यामा पीडकहरू भएका कारण फौजदारी अभियोगको दायरामा ल्याउनुपर्ने मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ता तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन नसकेमा दण्डहीनताको संस्थागत विकास हुने सम्भावना रहन्छ।

फौजदारी अभियोग सञ्चालन गर्न विलम्ब वा असमर्थ भइरहेको समयमा संस्थागत सुधारका माध्यमबाट मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर अपराधका दोषीहरूलाई जवाफदेही बनाउन सकेमा कमसेकम पीडितहरूलाई केही हदसम्म न्यायको अनुभूति हुन सक्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रभावकारिताका लागि अभियोजन, सत्यको खोजी र परिपूरणजस्ता पहलहरूलाई प्रभावकारी बनाउन संस्थागत सुधारका कार्यहरूसहितका कार्ययोजना अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ। साथै, संस्थागत सुधारका कार्यहरूले सङ्क्रमणकालीन न्यायको समस्त प्रक्रियालाई व्यवस्थित, वैधानिक, विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन मद्दत गर्दछ। ●

अपराध पीडितको न्याय र मानव अधिकार

यज्ञप्रसाद अधिकारी*

नेपालको संविधान (२०७२) ले नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलोपल्ट अपराध पीडितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेपछि अपराध पीडितको लागि यो संवैधानिक व्यवस्था कोसेढुङ्गा सावित हुन गएको छ। संविधानले अपराध पीडितको हक अधिकारअन्तर्गत मूलतः अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक, कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हकजस्ता अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ।

पृष्ठभूमि

कुनै पनि लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाभित्र नागरिकको शान्ति, सुरक्षा र विकास अपरिहार्य आवश्यकतामा पर्दछन्। विश्वमा भएको विकास र प्रगतिका साथसाथै समाजमा आपराधिक घटना पनि बढ्दै गएका छन्। समाज परिवर्तन सँगसँगै आपराधिक क्रियाकलाप पनि परिवर्तन हुँदै आएका छन्। राज्यको फौजदारी कानूनले 'गर्नु भनेको काम नगर्नु र वञ्चित तथा निषेधित कार्य गर्नु नै अपराध हो। लोककल्याणकारी राज्यमा अपराधको नियन्त्रण, शान्ति सुरक्षा र अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी दायरामा ल्याई न्याय प्रदान गरिने उद्देश्य राखेको हुन्छ। न्याय प्रदान गर्नु राज्यको परम दायित्वभित्र पर्दछ।

* निर्देशक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

१. नेपाल संविधान (२०७२)को धारा २० को उपधारा (७)
२. ऐ.ऐ. धारा २० को उपधारा (९)
३. ऐ.ऐ. धारा २० को उपधारा (२)
४. ऐ.ऐ. धारा २० को उपधारा (१०)
५. ऐ.ऐ. धारा २१
६. ऐ.ऐ. धारा २१ को उपधारा (२)
७. ऐ.ऐ. धारा ४७
८. मिति २०७५/६/२ गते प्रमाणीकरण भइ लागु भएको।

नेपालको फौजदारी कानूनले अपवादबाहेक अपराध पीडितको न्याय संरक्षणका लागि अपराधमा संलग्न व्यक्ति, समूहविरुद्ध फौजदारी कसुरमा अपराधको अनुसन्धान गरी अदालतमा प्रस्तुत गर्ने र आरोपित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम सजाय गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। फौजदारी कानूनको मूल विषय अपराधीलाई सजाय, पीडितलाई क्षतिपूर्ति परिपूरणसहितको न्याय, अनुसन्धानदेखि मुद्दाको हरेक चरणमा सूचनाको हक आदि विषय पर्दछन्। नेपालको सन्दर्भमा अपराध भएको पुष्टि भइसकेपछि पनि अभियुक्तको पत्ता नलाग्ने, अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकअन्तर्गत आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने हक^१, स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार^२, हिरासतमा रहेकै अवस्थादेखि आफूले रोजेको कानून व्यवसायीको परामर्श पाउने हक^३, गिरफ्तार गरिएको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्ने, राज्यले दैनिक खाना, लुगा, पत्रपत्रिका, सञ्चारका साधन सीपमूलक रोजगारको व्यवस्था, असमर्थ पक्षलाई निःशुल्क कानुनी सहायताको हक^४ प्रदान गरेको पाइन्छ। तर अपराधबाट पीडित व्यक्ति, परिवारको लागि सार्थक प्रयास हुन सकेको थिएन।

नेपालको संविधान (२०७२) ले नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलोपल्ट

अपराध पीडितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेपछि^५ अपराध पीडितको लागि यो संवैधानिक व्यवस्था कोसेढुङ्गा सावित हुन गएको छ। संविधानले अपराध पीडितको हक अधिकारअन्तर्गत मूलतः अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक, कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हकजस्ता अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ^६। मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि तीन वर्षभित्र कानून बनाइ कार्यान्वयन गर्ने^७ संवैधानिक व्यवस्थाअन्तर्गत सङ्घीय संसदबाट अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५^८ जारी भई कार्यान्वयनमा आइसकेको छ। यस ऐनले अपराध अनुसन्धानबारे जानकारी पाउने, राहत क्षतिपूर्ति र परिपूरण र सामाजिक पुनः एकिकरणमा अपराध पीडितको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। नेपालको कानुनी इतिहासमा पहिलो पल्ट जारी ऐनले अपराध पीडितलाई अपराधको प्रतिकूल प्रभावलाई कम गर्न सहयोग गर्दछ। न्याय प्रक्रियामा सभ्य, शिष्ट, निष्पक्ष र सम्मानित व्यवहारको हक प्रदान गर्दछ। पीडितको धर्म, आस्था, रङ्ग, लिङ्ग, जाति, उत्पत्ति, भाषा, वैवाहिक अवस्था, उमेर, शारीरिक वा मानसिक असुरक्षा, असक्षमता, वैचारिक आस्थाको आधारमा

भेदभाव नहुने सुनिश्चितता गरेको छ।

त्यसैगरी, बलात्कार, अपमानजनक व्यवहार, हस्तक्षेपलाई रोक्दै अपराधिक अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कारबाहीको हरेक अवस्थामा अपराध पीडितको गोपनीयताको हकलाई सुनिश्चित गरेको छ भने पीडितको पहिचानलाई गोप्य राख्नुपर्ने दायित्व तोकेको पाइन्छ। पीडितमाथि अपराधीबाट हुनसम्म थप शारीरिक, मानसिक आक्रमणबाट सुरक्षाको हक प्रदान गर्दै पीडितलाई कानुनी सहयोग, चिकित्सकको उपचारसहित क्षतिपूर्ति पाउने हक प्रदान गरेको छ। त्यसैले “समृद्ध र सुखी नेपाली” भन्ने वर्तमान सरकारको नारालाई व्यवहारमा उतार्न यस ऐनको कार्यान्वयन हुन सकेमा अपराध पीडितले न्यायको महसुस गर्न सक्ने पर्याप्त सम्भावना रहेको देखिन्छ।

यसका अतिरिक्त अपराध पीडितलाई मुद्दाको कारबाही र जानकारीसहित क्षतिपूर्ति पाउने हकलाई सुनिश्चित गर्न मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ ले समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अपराध पीडितलाई मुद्दाको कारबाहीको जानकारी र क्षतिपूर्ति पाउने हक^९ प्रदान गरेको छ। मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ ले फौजदारी कानूनको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ। अपराध पीडितलाई सामाजिक पुनःस्थापनासहित क्षतिपूर्ति^{१०} भराइ दिने अभियोग लागेको व्यक्तिले क्षतिपूर्ति वा रकम पीडितलाई तुरुन्त उपलब्ध गराउनुपर्ने र पीडितलाई मुद्दाको सम्बन्धमा तत्काल सूचना दिनुपर्ने जस्ता कानुनी व्यवस्थाले पीडितलाई परम्परागत न्याय प्रणालीभन्दा पृथक विशेष कानुनी अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ।

९. मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ३२

१०. ऐ.ऐ. दफा ४८ को उपदफा (२)

११. अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को प्रस्तावना।

१२. अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४

१३. ऐ.ऐ. दफा ५

१४. ऐ.ऐ. दफा ६

१५. ऐ.ऐ. दफा ७

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को उद्देश्य

नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गरी आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने र कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने व्यवस्था गरी अपराधबाट पीडितलाई पर्न गएको प्रतिकूल असर न्यून गर्न तथा कसुरको परिमाण स्वरूप व्यहोर्नु परेको क्षतिबाट पीडितलाई क्षतिपूर्तिसमेतका व्यवस्था गरी पीडितको हक संरक्षण गर्ने उद्देश्यले^{११} अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएको पाइन्छ।

उक्त ऐनले अपराध पीडितलाई देहायका अधिकार प्रदान गरेको छ:

स्वच्छ व्यवहार पाउने अधिकार

फौजदारी अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातदेखि फैसला कार्यान्वयन हुँदा सम्मको न्यायिक प्रक्रियामा सेवा प्रदायकबाट शिष्ट, मर्यादित, स्वच्छ र सम्मानजनक व्यवहार पाउने हक प्रत्याभूति गरेको छ।^{१२}

भेदभावविरुद्धको अधिकार

फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा पीडितको धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति, यौनिकता, उत्पत्ति, भाषा, वैवाहिक स्थिति, पारीवारिक स्थिति, उमेर, शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थता, अपाङ्गता वा वैचारिक आस्था वा अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न हुँदैन।

तर नाबालिक, ज्येष्ठ नागरिक वा शारीरिक वा मानसिकरूपले अशक्त पीडित व्यक्तिको खास आवश्यकतालाई फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको रोहमा विचार गर्नुपर्ने भएमा सम्भव भएसम्म त्यस्ता पीडितप्रति विशेष व्यवहार गर्न रोक लगाएको मानिने छैन^{१३} भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

गोपनीयताको अधिकार

जबरजस्ती करणी, हाडनाता, करणी, मानव बेचबिखन, यौन दुर्यवहारलगायत नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकी

दिएको अन्य फौजदारी कानूनमा कसैले पनि पीडितको पहिचान कुनै पनि रूपबाट प्रकट गर्न हुँदैन।^{१४}

फौजदारी कसुरको अनुसन्धान तहकिकात र अदालती कारबाहीको सिलसिलामा पीडितसँग कुनै कागज, बयान वा बकपत्र गराउनु परेमा पीडितको पहिचान नखुल्ने गरी प्रस्तुत गरेर, पीडितको वास्तविक स्वर बदल्न दिएर, अभियुक्तले देख्न, सुन्न नपाउने किसिमले श्रव्यदृष्ट सम्वाद प्रविधि प्रयोग गरेर, अभियुक्तले देख्न वा सुन्न नपाउने गरी वा सुन्न मात्र पाउने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्ने व्यवस्था गरी पीडितको गोपनीयता संरक्षण गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

अनुसन्धानसम्बन्धी सूचनाको अधिकार

पीडितले माग गरेमा अनुसन्धान अधिकारी वा निकायले पीडितलाई देहायको विषयमा यथाशीघ्र सूचना दिनुपर्ने छ।^{१५}

- पीडितले प्राप्त गर्ने चिकित्सकीय मनोवैज्ञानिक, मनोचिकित्सकीय, सामाजिक, कानुनी वा अन्य कुनै सेवामा परामर्श।
- अभियोजन गर्ने निकायको नाम र पूरा ठेगाना।
- अनुसन्धान गर्ने निकायको नाम र पूरा ठेगाना।
- अनुसन्धान अधिकारीको नाम, कार्यालय र टेलिफोन नम्बर।
- अनुसन्धान तथा तहकिकातको प्रगति विवरण।
- शङ्कास्पद व्यक्तिको नाम, उमेर, ठेगाना र हलिया।
- शङ्कास्पद व्यक्ति पक्राउ भएमा सो को व्यहोरा।
- शङ्कास्पद वा अन्य व्यक्तिले कसुर सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष व्यक्त गरेको कुरा।
- अनुसन्धान अधिकारीको हिरासतबाट शङ्कास्पद व्यक्ति फरार भएमा वा पुनःपक्राउ भएमा सो को व्यहोरा।
- अनुसन्धान अधिकारीले हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्न आवश्यक नदेखी प्रचलित कानूनबमोजिम हिरासतबाट छाडेमा सो को व्यहोरा।
- कसुरका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा तहकिकातमा प्रक्रियासम्बन्धी सामान्य जानकारी इत्यादि।

तर अनुसन्धानमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने सम्भावना भएका वा शङ्कास्पद वा निज सम्बन्ध व्यक्तिको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमाथि खतरा हुन सक्ने भएमा अनुसन्धान निकायले त्यस्तो सूचना पीडितलाई दिन बाध्य हुने छैन। त्यसरी सूचना दिन नमिल्ने व्यहोराको कारणसहित जानकारी भने पीडितलाई दिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

अभियोजनसम्बन्धी सूचनाको अधिकार

अभियोजन गर्ने निकाय वा अधिकारिले कसुरको सम्बन्धमा पीडितलाई निजले माग गरेका देहायका सूचना यथाशीघ्र दिनुपर्ने छ।^{१६}

- मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेको भएमा सो निर्णय गर्नुको आधार र कारण।
- कुनै व्यक्तिविरुद्ध मुद्दा चलाउने निर्णय गरिएको र कुनै व्यक्तिको हकमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएको व्यक्तिको नाम, थर, वतन र मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नुको आधार र कारण।
- मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा अभियोग पत्रको एकप्रति प्रमाणित प्रतिलिपि।
- अदालती कारबाहीको प्रक्रियासम्बन्धी सामान्य जानकारी।
- मुद्दा चलाइएका र तत्काल मुद्दा नचलाइएका व्यक्तिका सम्बन्धमा प्रचलित कानूनबमोजिम थप मागदावी लिएकोमा सोको व्यहोरासहित मुद्दा हेर्ने अधिकारिले गरेको आदेश।
- पीडित व्यक्ति कसुरको साक्षीसमेत भएकोमा निजले साक्षीको रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकासम्बन्धी जानकारी।
- फरार अभियुक्त पक्राउ भई आफैँ हाजिर हुन आएमा सोको व्यहोरा र
- अदालतमा दायर भएको मुद्दा नेपाल सरकारले फिर्ता लिन निर्णय गरेकोमा सो को व्यहोरा।

न्यायिक कारबाहीसम्बन्धी सूचनाको अधिकार

पीडितले माग गरेमा अभियोजन

- १६. ऐ.ऐ. दफा ८
- १७. ऐ.ऐ. दफा ९
- १८. ऐ.ऐ. दफा १०
- १९. ऐ.ऐ. दफा ११
- २०. ऐ.ऐ. दफा १२

गर्ने निकाय, अधिकारी वा अदालत वा सम्बन्धित निकायले पीडितले माग गरेमा निजलाई देहायको सूचना यथाशीघ्र दिनुपर्ने छ।^{१६}

- अभियुक्त पुर्पक्षको लागि थुनामा बस्नुपर्ने भएमा सो को व्यहोरा।
- अभियुक्त थुनामा बस्नु नपर्ने भएमा वा थुना रहेको अभियुक्त थुनाबाट मुक्त भएमा सोको व्यहोरा।
- अदालतमा हुने सुनवाइको मिति, स्थान र समय।
- अभियुक्तले जमानत वा तारेखमा छोडी पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा सोसम्बन्धी जानकारी र सो निवेदनमा भएको आदेशको व्यहोरा।
- धरौटी, जमानत वा तारेखमा छोड दा वा पीडित वा पीडितको नजिकको नातेदारको सुरक्षाका लागि राखेको शर्तसम्बन्धी व्यहोरा र पुनरावेदन तहमा निवेदन दिएकोमा निवेदनको सूचना तथा त्यस्तो निवेदनमा भएको आदेशको व्यहोरा।
- पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको अभियुक्त थुनाबाट भागेमा वा त्यसरी भागेकोमा पुनःपक्राउ भई वा आफैँ उपस्थित हुन आएमा सो को व्यहोरा।
- अभियुक्त वा कसुरदारलाई कारागार स्थानान्तरण गरिएमा सोसम्बन्धी व्यहोरा, कसुरदारलाई भएको सजाय र कैद भएकोमा कैद मुक्तान हुने समय।
- कैद सजाय भुक्तान हुनुअगावै कसुरदारलाई भएको सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम भएकोमा वा कानूनबमोजिम कसुरदारलाई सजायबाट छुट पाएको वा मुक्त भएमा सोको व्यहोरा।
- कसुरदारले सजाय भोगिरहेको कारागारको नाम र ठेगाना।
- कसुरदारले प्रवेशन, प्यारोल वा सामुदायिक सेवा वा खुला कारागार वा यस्तै किसिमको अन्य कुनै सुविधा पाएमा सोसम्बन्धी व्यहोरा।
- कसुर सम्बन्धमा भएको फैसलाविरुद्ध नेपाल सरकारले पुनरावेदन गरे, नगरेको।
- पुनरावेदन तहको निर्णय र सोको परिणाम।
- थुना वा कैदमा रहदा अभियुक्त वा कसुरदारको मृत्यु भएमा सोको व्यहोरा इत्यादि।

सुरक्षित हुन पाउने अधिकार

पीडितलाई शङ्कास्पद व्यक्ति, अभियुक्त, कसुरदार वा निजको सम्बन्ध रहेको व्यक्ति वा अभियुक्त साक्षीबाट पीडित वा पीडितको नजिकको नातेदार र पीडितका आश्रित व्यक्तिविरुद्ध हुन सक्ने आक्रमण, क्षति, डर, त्रास वा धम्कीबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकारलाई कानूनले संरक्षण गरेको छ।^{१६}

धारणा व्यक्त गर्न पाउने अधिकार^{१९}

पीडितले कसुरमा शङ्कास्पद व्यक्तिका सम्बन्धमा अभियोग लगाउँदा शङ्कास्पद व्यक्तिका सम्बन्धमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नु परेमा, अभियुक्तसँग कानूनबमोजिम सौदाबाजीमार्फत सम्भौता गर्नु परेमा, सजायमा छुट मागदावीको निमित्त मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुरोध गर्नु परेमा, अभियोग पत्रमा प्रचलित कानूनबमोजिम थप मागदावी गर्नुपर्ने भएमा, कसुरदारलाई सजाय तोक्नुअगावै सजायपूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्नु परेमा, कसुरदारलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय तोक्दा, अभियुक्त कसुर गर्न सक्ने मानसिक वा शारीरिक क्षमता भए/नभएको सम्बन्धमा प्रचलीत कानूनबमोजिम अनुसन्धान गर्नुपर्ने भएमा, कसुरदारलाई प्रचलित कानूनबमोजिम प्रवेशन, प्यारोल, निलम्बित सजाय, खुला कारागार, सामुदायिक सेवा वा यस्तै प्रकृतिको अन्य कुनै सुविधा दिने निर्णय गर्नुपर्ने भएमा र अदालतमा विचाराधीन कसुरसम्बन्धी मुद्दा फिर्ता गर्न मञ्जुरी दिने नदिने सम्बन्धमा सुनवाइ गर्दा सम्बन्धित अधिकारिले पीडितलाई मनासिव समय प्रदान गर्नुपर्नेछ।

कानुनी व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार

पीडितले चाहेमा फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा छुट्टै कानून व्यवसायी राख्न पाउने हक प्रदान गरेको छ।^{१०}

सुनवाइमा उपस्थिति र सहभागिताको अधिकार

पीडितलाई अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक कसुरका सम्बन्धमा हुने अदालतको सुनवाइसम्बन्धी कारबाहीमा उपस्थित हुन पाउने र आफ्नो भनाइ राख्न पाउने हक हुने छ। तर पीडित व्यक्ति मुद्दाको साक्षीसमेत भएकोमा साक्षीको रूपमा निजले बकपत्र नगरेसम्म

भने अदालतले निजलाई खास कारबाहीमा उपस्थित हुन रोक लगाउन सक्ने छ।^{११}

सुनवाइको सिलसिलामा अभियुक्त, अभियुक्त सम्बद्ध व्यक्ति र अभियुक्तका साक्षीबाट पृथक रहने गरी पीडितको निमित्त छुट्टै कक्ष उपलब्ध गराउन सक्ने र अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक पीडितको सुरक्षा र हितको निमित्त सम्पर्क गर्न नसक्ने गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।^{१२}

सम्पत्ति फिर्ता पाउने अधिकार

अनुसन्धानको सिलसिलामा वा प्रमाणको लागि निमन्त्रणामा लिएको पीडितको सम्पत्ति अनुसन्धान कार्य पूरा भएपछि यथाशीघ्र अनुसन्धान अधिकारीले पीडितलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ।^{१३}

क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार

पीडितले प्रचलित कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने भएमा र सो सम्बन्धमा पीडितले जानकारी मागेमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न गर्नुपर्ने कारबाहीका सम्बन्धमा अभियोजन गर्ने अधिकारीले पीडितलाई जानकारी दिनुपर्ने र क्षतिपूर्तिसम्बन्धी कारबाही चलाउने अधिकार अभियोजन अधिकारीलाई भएकोमा अभियोजन अधिकारीले पीडितको अनुरोधमा पीडितको तर्फबाट गर्नुपर्ने आवश्यक कारबाही गर्नुपर्ने^{१४} कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

क्षतिपूर्ति तथा सामाजिक पुनर्स्थापनाको अधिकार

पीडितलाई पुगेको क्षतिबापत क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारका अतिरिक्त पीडितको सामाजिक पुनःस्थापनाको लागि

२१. ऐ.ऐ. दफा १३

२२. ऐ.ऐ. दफा १४

२३. ऐ.ऐ. दफा १५

२४. ऐ.ऐ. दफा १८ को उपदफा (२)

२५. ऐ.ऐ. दफा १९ को उपदफा (२)

२६. ऐ.ऐ. दफा २० को उपदफा (१)

२७. ऐ.ऐ. दफा २१

२८. ऐ.ऐ. दफा २२

२९. ऐ.ऐ. दफा २३ को उपदफा ४

३०. ऐ.ऐ. दफा २९ को उपदफा १

३१. ऐ.ऐ. दफा २९ को उपदफा ३

३२. ऐ.ऐ. दफा ३० (१)

३३. ऐ.ऐ. दफा ३० को उपदफा (५)

३४. ऐ.ऐ. दफा ३४

नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले पारस्परिक समन्वयमा उपलब्ध श्रोत साधनको आधारमा आवश्यक योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने छ।^{१५}

निवेदन दिन वा पुनरावेदन गर्न पाउने अधिकार

कुनै कसुरमा अदालतबाट भएको आदेश वा निर्णय पीडितलाई चित्त नबुझेमा सोको आधार र कारण खुलाई त्यस्तो आदेश वा निर्णयविरुद्ध निवेदन दिन वा पुनरावेदन गर्न सकिने रहेछ भने पीडितले त्यस्तो निवेदन दिन वा पुनरावेदन गर्न सक्ने^{१६} र पीडितले दिएको निवेदन वा पुनरावेदनमा उल्लेख गरिएको आधार र कारण विचार गरी सम्बन्धित अधिकारीले निर्णय गर्नुपर्ने र त्यस्तो निर्णयको जानकारी निवेदकलाई समेत दिनुपर्नेछ।

पीडितको कर्तव्य

अपराध पीडितलाई अधिकारका अतिरिक्त देहायका कर्तव्यसमेत तोकेको पाइन्छ।^{१६}

- पीडितले प्रचलित कानूनबमोजिम समयमै अधिकार प्राप्त निकाय वा अधिकारीसमक्ष कसुरका सम्बन्धमा जाहेरी वा सूचना दिनुपर्ने।
- कसुरको अनुसन्धान र अभियोजनका सिलसिलामा अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारीलाई सहयोग गर्नुपर्ने।
- कसुरमा संलग्न व्यक्तिलाई बचाउने उद्देश्यले अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतसमक्ष उपस्थित नहुने वा उपस्थित भएर पनि सो उद्देश्यले बयान बकपत्र गर्ने वा कुनै प्रमाण पेश गर्ने कार्य गर्न नहुने।

- आफ्नो वास्तविक नाम, थर, वतन, टेलिफोन नम्बर, इमेल, ठेगाना उपलब्ध गराउने र त्यसमा कुनै परिवर्तन भएमा यथाशीघ्र जानकारी गराउने जस्ता कर्तव्य तोकेको छ।

कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन, तहकिकात वा न्याय निरूपणको प्रक्रियामा संलग्न हुने अधिकारीले पीडितका अधिकारको सम्मान गर्दै कार्यान्वयनको लागि उचित ध्यान दिनुपर्ने^{१७} कानुनी व्यवस्था गरी राज्यका अङ्गलाई पीडितप्रति थप जवाफदेही बन्न दायित्व तोकेको छ।

पीडितका अधिकारको प्रचलनको लागि पीडितले सम्बन्धित क्षेत्रको उच्च

अदालतमा निवेदन दिनसक्ने र पीडितको अधिकारको अतिक्रमण वा हनन भएको देखिएमा त्यस्ता अधिकारको प्रचलनका लागि उच्च अदालतले पीडितका अधिकारको जानीजानी अतिक्रमण गर्ने अधिकारीलाई विभागीय कारबाहीका लागि लेखी पठाउन सक्ने र सम्बन्धित निकायले प्रचलित कानूनबमोजिम विभागीय कारबाही गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।^{१८}

क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था

पीडितलाई तत्काल उपचार गराउनुपर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम दिनु परेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई औषधोपचार वा अन्तरिम रूपमा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम उपलब्ध गराउन अदालतले आदेश दिन सक्ने^{१९} त्यसरी आदेश भएमा पीडितलाई कोषबाट क्षतिपूर्ति वा राहत उपलब्ध गराउनुपर्ने, अदालतबाट फैसला हुँदा कसुरदार ठहर भएका कसुरदारबाट ३५ दिनभित्र त्यस्तो रकम कोषमा जम्मा गर्न आदेश दिने^{२०} अदालतले अन्तिम फैसला गर्दा कसुरदारबाट पीडितलाई मनासिव रकम क्षतिपूर्ति स्वरूप भराइ दिने गरी आदेश गर्न सक्ने^{२१} तर कसुरदारको कुनै सम्पत्ति नभई पीडितले क्षतिपूर्ति नपाउने देखिएमा वा कसुर स्थापित भएको तर कसुरदार कायम हुन नसकेको अवस्थामा वा कसुरसँग सम्बन्धित मुद्दा प्रचलित कानूनबमोजिम फिर्ता भएमा अदालतले पीडित राहत कोषबाट क्षतिपूर्तिस्वरूप उचित रकम पीडितलाई भराइ दिने गरी आदेश गर्न सक्ने^{२२} आदेश प्राप्त भएको ३५ दिनभित्र कोषबाट क्षतिपूर्ति वापतको रकम पीडितलाई उपलब्ध गराइने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराइने

जुन कसुरको सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति पाउने हो सो कसुर गर्ने, सोको उद्योग गर्ने, कसुर गर्न दुरुस्साहन दिने, षड्यन्त्र गर्ने, कसुर गर्न सहयोग गर्ने वा कसुरमा संलग्न मतिथारलाई उपलब्ध गराइने छैन।^{२३} त्यसैगरी, क्षतिपूर्ति दाबी गर्ने व्यक्ति अन्य कुनै कसुरमा संलग्न भएको बखत सोही कारणले निजविरुद्ध कसुर भएकोमा, कसैकोविरुद्ध कसुर गर्न गएको बखत वा सोही कारणबाट मृत्यु भएको व्यक्तिको पारिवारिक पीडित, सवारी दुर्घटनाको कारणबाट भएको

क्षतिको सम्बन्धमा तेस्रो पक्षको बिमाको बिमा व्यवस्थाअन्तर्गत क्षति पाउने व्यक्ति, कसुरको कारणबाट पीडितलाई गर्नुपर्ने उपचार सरकारको तर्फबाट निःशुल्क गरिएको वा सरकारले खर्च व्यहोरेको र पीडितलाई निको हुने सम्भावना भएमा त्यस्तो व्यक्ति, प्रचलित कानूनबमोजिम कैद सजाय पाई थुनामा रहेको अवधिमा निजविरुद्ध कसुर भएको कारणबाट मानसिक क्षति व्यहोरेको पीडित कैदी, राज्यविरुद्धको कसुरमा कसुरदार ठहरिएको व्यक्ति, सङ्गठित अपराधमा कसुरदार ठहरिएको व्यक्ति, पीडितले आफूविरुद्ध कसुर गर्न उक्साएको वा निजको आचरणको कारण पीडित व्यक्ति, कसुरका सम्बन्धमा अनुसन्धान वा अदालती कारबाहीमा जाहेरी नदिने, भुट्टा जाहेरी दिने, अनुसन्धानमा असहयोग गर्ने, कसुर संलग्न व्यक्तिलाई बचाउने उद्देश्यले बकपत्र गर्ने, प्रमाण पेश गर्ने, अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको बयानभन्दा अदालतमा प्रतिकूल बयान बकपत्र गर्ने व्यक्तिलाई पनि क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराउने कानुनी व्यवस्था छ।

त्यसैगरी, जुन कसुरको सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति पाउने हो, सो कसुरको सम्बन्धमा नेपाल सरकारको अन्य कुनै श्रोतबाट आर्थिक सहायता क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न अनुचित देखिएको, क्षतिपूर्ति लिन नचाहेको निवेदन दिने व्यक्ति, अदालतको आदेशबमोजिम जरिवाना, बिगो वा अन्य कुनै रकम तिर्न बुझाउन बाँकी रहेको व्यक्ति, भुट्टा उजुरी दिएको ठहर भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई समेत क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराउने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

अदालतले कसुरदारबाट पीडितलाई भराइ दिएको क्षतिपूर्तिको रकम कसुरदारले पीडितलाई उपलब्ध नगराएका अदालतले कसुरदारको चलअचल सम्पत्तिबाट बाँकी सरह असुलउपर गरी पीडितलाई उपलब्ध गराइ दिने^{३५} कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

कसुरदारलाई भएको सजाय माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम भएको

समेत क्षतिपूर्ति शुल्क बुझाउनुपर्ने, कसुरदारको दायित्व समाप्त भएको मानिने छैन^{३६}। तर कसुरदारले क्षतिपूर्ति शुल्क बुझाउन नसक्ने अवस्था भएमा सोको आधार, कारण र प्रमाणसहित क्षतिपूर्ति घटाउन वा तिर्नुपर्ने आदेशको लागि सम्बन्धित अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्ने र त्यसरी पर्न आएको निवेदनउपर जाँफबुझ गर्दा अदालतले कसुरदारले क्षतिपूर्ति शुल्क बुझाउन नसक्ने मनासिब आधार देखेमा क्षतिपूर्ति शुल्क घटाउने वा लिनु नपर्ने गरी आदेश गर्न सक्ने छ।^{३७}

पीडित संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा राज्यले नागरिकको मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्न सक्ने, कमजोर वर्ग र विपरीत आस्था विचार राख्ने व्यक्तिलाई राज्यका निकाय, पदाधिकारीबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई रोक्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। मूलतः कारागारमा रहेका कैदीबन्दीको अधिकार, यातनाविरुद्धको अधिकार, कुनै पनि व्यक्तिको सुरक्षा र जीवनको अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, स्वच्छ पूर्पक्षको अधिकार, विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, विभेदविरुद्धको अधिकार, वैचारिक आस्था धार्मिक स्वतन्त्रता, निर्वाचनमा भाग लिन पाउने अधिकारजस्ता नागरिक र राजनीतिक अधिकारलाई संरक्षण गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारअन्तर्गत नागरिकको गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारका अधिकारलाई समेत समेटेको पाइन्छ। तर पीडितको अधिकारलाई संरक्षण सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८ लगायत यसको कार्यान्वयनका लागि जारी भएका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसँग सम्बन्धित प्रतिज्ञापत्र, १९६६, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित प्रतिज्ञापत्र १९६६ ले समेत पीडितको अधिकार संरक्षणका लागि अपराध र अख्तियारको दुरुपयोगबाट पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र १९८५ ले अपराध पीडित अधिकार संरक्षणका लागि केही व्यवस्था गरेको छ। घोषणापत्र बाध्यकारी कानून नभएको र जसरी मानव

अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भएको डिसेम्बर १० लाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकार दिवसको रूपमा विश्वव्यापी रूपमा समारोहको आयोजना गरी मनाइन्छ। त्यसको अनुपातमा पीडितको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र जारी भएको दिनलाई राज्यका निकाय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्था, निकायले समेत समान रूपमा मान्यता दिन सकेको पाइँदैन। यसबाट समेत समान प्रकृति र अस्तित्वमा रहेका बाध्यकारी कानूनको रूपमा नरहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको समेत व्यवहारिक कार्यान्वयनमा विभेद भएको छ।

नेपालमा पीडितको अधिकार र मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल कानूनमा पीडितको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी परम्परागत रूपमा सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन २०४९, जातीय (भेदभाव तथा छुवाछूत) ऐन २०६८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार र नियन्त्रण ऐन २०६४, गाली र बेइज्जती ऐन २०१६, केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन २०२७, छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन २०४८, उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५, विद्युतीय कारोवार ऐन २०६३, मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ आदि ऐन^{३८} मुलुकी ऐन २०२० को जबरजस्ती करणीको महलले अपराध पीडितलाई राहत क्षतिपूर्तिसम्बन्धी छिटफुट कानुनी व्यवस्था गरेको थियो। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धनको परिचालनाका लागि गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापनादेखि नै मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडितको उजुरी लिने, अनुसन्धान गर्ने र नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्दै आएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०) ले भने अपराध पीडित व्यक्तिका अधिकार संरक्षणका लागि सरकारी निकायसँग सहकार्य गर्ने, अपराध पीडितको आर्थिक, सामाजिक अवस्था, न्यायका लागि सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया परामर्श गर्ने, अपराध तथा शक्तिको दुरुपयोगबाट पीडितको न्यायका आधारभूत सिद्धान्त, १९८५ द्वारा प्रदत्त पीडितका मानव अधिकारको अध्ययन

३५. ऐ.ऐ. दफा ३६

३६. ऐ.ऐ. दफा ४२ को उपदफा (२)

३७. ऐ.ऐ. दफा ४३ को उपदफा (२)

३८. पुनःस्थापकीय न्याय र राष्ट्रिय कानून अध्ययन प्रतिवेदन २०७३ पृ. २८, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

अनुसन्धान गरी आवश्यक सिफारिस गर्ने^{३९} जस्ता पीडितको अधिकार संरक्षणका लागि पहिलोपल्ट आफ्नो रणनीतिक योजनामा समावेश गरी कार्य प्रारम्भ गरेको छ। रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको सिलसिलामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस कार्यान्वयन अवस्था र पीडितको आवाजसम्बन्धी खोजमूलक अनुसन्धान प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी नेपाल सरकारलाई पीडितको हक अधिकार संरक्षणका लागि २३ बुँदे सिफारिससमेत गरेको छ।^{४०}

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा पीडितका अधिकार संरक्षणमा न्यून स्थान रहेको देखिन्छ। फौजदारी न्याय प्रणालीका महत्त्वपूर्ण पक्ष पीडितको पीडा दुःखमा मल्हम पट्टी लगाउने, परिपूरणको व्यवस्था प्रभावकारी थिएन। कञ्चनपुरकी निर्मला पन्तको २०७५ साल साउन १० गते भएको बलात्कारपछि हत्या घटनाको लामो समय बितिसक्दा पनि अभियुक्तको पहिचान नै हुन सकेको छैन^{४१}। सयौंको संस्थामा वर्षेनी मानव बेचबिखनमा परेका नेपाली महिलाको पुनःस्थापना, क्षतिपूर्ति, रोजगारीको अवसर सृजना हुन सकेको छैन। बलात्कार, हत्या, घरेलु हिंसा, बालबालिकाउपर हुने हिंसा, यौन दुर्व्यवहारका घटनाबाट पीडितको अवस्था अत्यन्त दयनीय देखिन्छ। अपराध पीडितको हकमा मानव अधिकार र बेग्लै न्याय प्रणालीको विकास हुन सकेको छैन। पीडितको सहमतिबेगर नै मुद्दा फिर्ता लिन राज्य शक्ति आतुर रहेको पाइन्छ। पीडितहरूको पीडा फिर्ता, माफी वा मिनाहामा पीडितलाई बुझ्ने काम भएको छैन। त्यसमा पनि पीडाबाट पर्ने मानसिक पीडा भावनात्मक तथा सम्बेदनात्मक

परिणामको स्थिति भन्ने विकराल रहँदै आएको छ।^{४२}

अनुसन्धानपछि अदालतबाट दोषी ठहर भई कारागार हिरासतमा कैदीबन्दी जीवन बिताइरहेका अपराधमा संलग्न व्यक्तिको सम्बन्धमा मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट निरन्तर अनुगमन भई राज्यबाट कारागार सुधारका लागि विभिन्न उच्चस्तरीय आयोग, समितिहरू वि.सं. २००५ सालदेखि बन्न सुरु गरी २००८, २०१६, २०४७, २०५३, २०६३, २०६४ र २०६८ सालमा गठन गरी ती आयोग/कार्यवलले दिएका प्रतिवेदन^{४३} सरकारी निकायमा रहे भएको पाइन्छ। सरकारले लाखौं रुपियाँ कैदी बन्दीका सुविधाको लागि वर्षेनी खर्च गरिरहेको छ। तर तीनै अभियुक्तबाट भएका अपराधको कारण अपराधबाट पीडितको परिवारको आर्थिक रोजगारीको अवस्था कस्तो छ, आश्रित बालबालिका, जेष्ठ नागरिकप्रति सुरक्षाको अवस्था कस्तो छ, भन्ने सम्बन्धमा राज्यका निकाय बेखबर नै रहेका छन्। त्यति मात्र नभई अपराधमा संलग्न व्यक्ति कारागारबाट कैद मुक्त गरी पुनः समाजमा जाँदा थप असुरक्षाको अवस्थासमेत व्यहोर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। अपराध पीडितको सुरक्षा, सान्त्वनाका लागि राज्यका निकायको पीडित कहाँ विरलै उपस्थिति हुने अवस्था छ। विगत एक वर्षका घटना तथ्याङ्कअनुसार पीडितको सङ्ख्या ५,११० रहेको देखिन्छ। जसमध्ये हत्या ३२८, धम्की ३६, महिला अधिकार २,८२४, बाल अधिकार १,२४८, जातिय विभेद ६२^{४४} लगायत घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिको घर टोलमा मानव अधिकारहरूको समेत अनुगमनमा ध्यान पुग्न गएको देखिँदैन। अर्थात् मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय संस्था, विभिन्न विषयगत आयोग, नेपाल प्रहरी, महान्यायधिवक्ताको कार्यालयअन्तर्गतका अनुसन्धान, अभियोजन गर्ने निकायको समेत प्राथमिकता क्षेत्रमा परेको देखिँदैन।

निष्कर्ष

विश्वका विरलै मुलुकमध्ये संविधानको मौलिक हकमा अपराध पीडितको हकको प्रत्याभूत हुनु हामी सबै नेपालीका लागि गौरवको विषय हो। पीडित

न्यायप्रणालीका प्रेणताको रूपमा डा. शंकरकुमार श्रेष्ठले पीडित न्यायप्रणालीको लागि चलाउनुभएको अभियान संविधान सभाका सदस्यहरूको सुझबुझपूर्ण निर्णय आदिका कारण मौलिक हकमा अपराध पीडितको हक समावेश हुन सम्भव भएको हो। मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि जारी भएको अपराध पीडितको हक संरक्षण ऐन, २०७५ आमअपराध पीडितको अधिकार प्रत्याभूतिको लागि कोसेढुङ्गा सावित हुनसक्ने देखिन्छ। नेपालले लागु गरिएको अपराध पीडित संरक्षण ऐनबाट सार्क मुलुकलगायत अन्य देशले समेत नेपालको कानुनी प्रणालीबाट केही सिक्न सक्नेछन्। नेपालको लोकतान्त्रिक संविधान, यसअन्तर्गत निर्मित मानव अधिकारका नवीनतम अवधारणा समावेश गरी आएका कानुनले कानुनको शासनको अवस्थामा केही सुधार भएको एक प्रतिवेदन हालै सार्वजनिक भएको छ। तर नेपालमा कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन सधैंभरि चुनौतीको रूपमा रही आएको छ। प्रभावकारी कार्यान्वयनमा नै कुनै पनि कानुनको राम्रो वा नराम्रो जाँच्ने कसी हुन्छ। कार्यान्वयनमा नै हरेक कानुनको सफलता निर्भर गर्नेमा दुईमत हुन सक्दैन। अपराध पीडितको हकसम्बन्धी कानुनको कार्यान्वयनमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह तीनै तहमा सरकारको उत्तिकै दायित्व र जिम्मेवारी रहेको छ। ऐनबमोजिम तत्काल नियमावली जारी गरी व्यापक प्रचारप्रसारसहित कार्यान्वयन हुन सकेमा अपराध पीडितले परिपूरण, पुनःस्थापनासहित न्यायको महसुस गर्न सक्ने देखिन्छ। पीडितका मौलिक हक र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित यस कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नै अहिलेको आवश्यकता हो। कानुनको क्षेत्रमा मात्र नभई अपराध पीडित संरक्षण ऐनको बारेमा गाउँगाउँसम्म सचेतना पुऱ्याउनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ। ऐनको कार्यान्वयनका लागि मानव अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्था, नेपाल प्रहरी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अन्य विषयगत आयोगका अतिरिक्त कानुन व्यवसायी, पीडित शास्त्री, समाजशास्त्री, अभियन्ता र पीडित व्यक्ति स्वयम्को पनि अहम् भूमिका रहेको छ। ●

३९. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. ३४

४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन २०७५, पृ. १५९

४१. नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९, पृ. ६३, इन्सेक, काठमाडौं।

४२. डा. शंकरकुमार श्रेष्ठ, पीडित न्याय प्रणाली, सन्दर्भ र परिवेश, पैरवी प्रकाशन, पृ. ८

४३. नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९, पृ. ५६, इन्सेक, काठमाडौं।

४४. ऐ.ऐ. पृ. ५

महान्यायाधिवक्ता तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यादेशबीचको द्वन्द्व की छद्म विधायन

तेजमान श्रेष्ठ*

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारबाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भए तापनि संविधानमा नै आयोगको सो सिफारिसकै आधारमा अनिवार्य रूपमा महान्यायाधिवक्ताले अभियोजन गर्नुपर्ने भन्ने स्पष्ट उल्लेख छैन। सो संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न बनेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा आयोगले त्यसरी गरेको सिफारिस कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सरकारको कर्तव्य हुने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ।

१. विषय प्रवेश

सरकारले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक संसदमा दर्ता गरेको छ।^१ सो विधेयकको संवैधानिक आधार भनेको संविधानको धारा १५८ (२) र धारा २४९ (२) (ग) हो। धारा १५८ (२) महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारसँग सम्बन्धित छ भने २४९ (२) (ग) मा आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनमा घटनामा दोषीलाई कारबाही गर्न मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने व्यवस्था छ। यी दुई धाराहरूले दुई भिन्न निकायलाई प्रदान गरेको कार्यादेशबीच नै कतै द्वन्द्व त छैन भन्ने विषयमा यस लेखमा समीक्षा गरिएको छ। संसदमा दर्ता सो विधेयकको प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार महान्यायाधिवक्ताले आवश्यक देखेमा मात्र आयोगको सिफारिसअनुसार मुद्दा

चलाउन सक्नेछ। उक्त व्यवस्थाले आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन केवल महान्यायाधिवक्ताको तजबिजमा सीमित हुने देखिएकाले उक्त विधेयक जस्ताको तस्तै पारित गरिएमा त्यसरी बन्ने ऐनले आयोगको संवैधानिक कार्यादेशलाई सीमित तुल्याउने छ। उक्त विधेयकको व्यवस्थाले धारा २४९ संवैधानिक व्यवस्थालाई सीमित तुल्याउँछ की तुल्याउँदैन भन्ने दोश्रो प्रश्न अर्थात् उक्त ऐन संशोधनको प्रक्रिया कपटपूर्ण वा र छद्म विधायन निर्माण (colourable legislation) हो की होइन भन्ने विषयमा समेत यो लेख केन्द्रित छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारबाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भए तापनि संविधानमा नै आयोगको सो सिफारिसकै आधारमा

अनिवार्य रूपमा महान्यायाधिवक्ताले अभियोजन गर्नुपर्ने भन्ने स्पष्ट उल्लेख छैन। सो संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न बनेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा आयोगले त्यसरी गरेको सिफारिस कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सरकारको कर्तव्य हुने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ। तथापि आयोगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने क्रममा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हालसम्म कसैलाई पनि अभियोजन गरेको छैन।^१ आयोगले मुद्दा दर्ता गर्न सिफारिस गर्न सक्ने भनी संवैधानिक व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि हालसम्म कार्यान्वयन नभएको अवस्थामा २०६८ को ऐनले आयोगको सिफारिस ३ (तीन) महिनाभित्र कार्यान्वयन गरी आयोगलाई जानकारी दिनुपर्ने^१ र सो कार्यान्वयन गर्न मनासिव समस्या भए २ (दुई) महिनाभित्र आयोगलाई सोको जानकारी

* उपप्राध्यापक, नेपाल ल क्याम्पस, प्रदर्शनीमार्ग

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक, सो विधेयक प्रधानमन्त्री स्वयम्ले मिति २०७६ वैशाख १० गते संसदमा दर्ता गराउनुभएको छ। विधेयक यो लिङ्कमा उपलब्ध छ। <http://hr.parliament.gov.np/np/bills/rJcuVQod>;

Last visited Nov 20, 2019

२. हालसम्मको जानकारीअनुसार महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आयोगको सिफारिसलाई मात्र आधार बनाएर अभियोजन गरेको छैन। आयोगले मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गरेको विषयमा परी सरकारले आफ्नै संयन्त्र प्रयोग गरी अनुसन्धान गरी अभियोजन गरेको छैन। यसप्रकारको कार्य पद्धतिले आयोगको सिफारिस गर्ने कार्यादेशको औचित्यप्रति नै आशङ्का उब्जाएको छ।

३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ दफा १७ (२)

दिनुपर्ने भन्ने छ।^४ त्यसरी कार्यान्वयन गर्न असम्भव भएको जानकारी आएमा आयोगले संशोधनसहित वा यथावतरूपमा सिफारिस कार्यान्वयनको लागि पठाउने^५ र सो प्राप्त भएपछि यथाशीघ्र सिफारिस कार्यान्वयन गरी आयोगलाई जानकारी गराउनुपर्ने^६ भनी व्यवस्था गरेको छ। यसरी आयोगले पुनः सिफारिस गरेमा आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ।

दण्डहीनताको अन्त्य गर्न नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानव अधिकार परिषद् अन्तर्गतको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा पनि सुभावहरू प्राप्त हुन आएको र सो सुभाव नेपालले पनि स्वीकार गरेको छ।^७ दण्डहीनता अन्त्य गर्न नेपालले गरेको

दण्डहीनताको अन्त्य गर्नका लागि नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानव अधिकार परिषद् अन्तर्गतको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा पनि सुभावहरू प्राप्त हुन आएको र सो सुभाव नेपालले पनि स्वीकार गरेको छ । दण्डहीनता अन्त्य गर्न नेपालले गरेको प्रयास भने पर्याप्त छैन ।

प्रयास भने पर्याप्त छैन।^८ यस परिप्रेक्षमा आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गरी मानव अधिकारको संस्कृतिको विकास गर्न जरुरी रहेको अवस्थामा सरकारले ऐनको उक्त व्यवस्थालाई हटाउन लागेको छ। के यी दुई धाराहरूले कायदेशिबीच द्वन्द्व नै सृजना गर्दछन् वा सरकारले आयोगको उक्त संवैधानिक कायदेशिलाई सङ्कुचन गर्ने गरी धारा १५८ (२) को कपटपूर्ण वा छद्म व्याख्या हुने गरी ऐन संशोधनमार्फत कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण (colourable legislaion) गर्न लागेका हो भनी दुई वटा विषयमा केन्द्रित रही यस लेखमा समीक्षा गरिएको छ।

२. आयोगको संवैधानिक हैसियतमा स्तरीकरण

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को आधारमा कानुनी (statutory) आयोगको रूपमा स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संवैधानिक आयोगको हैसियत प्रदान गर्‍यो। यस आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको छानविन गरी दोषीउपर कारबाहीका लागि सिफारिस गर्ने, उल्लङ्घनकर्ताको नाम अभिलेखमा राख्ने र प्रकाशन गर्नेजस्ता व्यवस्था गरिएको थियो। त्यसपछि जारी गरिएको २०६८ को ऐनले अन्तरिम राहत तथा उद्धार सम्बन्धमा आदेश दिने थप व्यवस्था गरेको छ।

३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधानमा नै यस आयोगलाई मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नेसम्बन्धी विस्तृत काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरिएको छ। संविधानको धारा २४९ (१) ले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ भनी स्पष्ट तोकेको छ। आयोगका कायदेशि “मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु भन्ने स्पष्टसँग उल्लेख भएवाट” आयोग आफैले गरेको सिफारिसको कार्यान्वयन

यस आयोगलाई संवैधानिक बनाउनुको साथै संविधान, कानून र नेपाली नागरिकप्रति जिम्मेवार पनि बनाइयो। यसो गर्नुको उद्देश्य यस आयोगलाई विधायिकी र कार्यकारिणी शक्तिहरूको अनावश्यक नियन्त्रण र निर्देशनबाट मुक्त राख्नु नै हो। आयोग संसदप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने र संसदले अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन नसक्ने (अन्य सबै आयोगहरूको हकमा संसदलाई उक्त अधिकार छ।)^९ आयोगको विशिष्ट चरित्रलाई समेत प्रष्ट पार्छ। संविधानतः आयोगको कायदेशिमा कुनै कमी छैन।

मात्र होइन, अदालतका आदेशसमेतको फैसलाको अनुगमनलाई विस्तृत अर्थमा लिनुपर्ने हुन्छ। जस्तो: दक्षिण अफ्रिकी अनुभवमा अदालतको आदेश वा फैसलाको कार्यान्वयनमा अनुगमनकारी आदेशको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ। यस्ता आदेशको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा नागरिक समाजको समेत सहभागितामा संवृद्धि हुन जान्छ।^{१०} यसरी मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने आयोगको विस्तृत कायदेशिको परिपालना भएमा मात्र आयोग स्थापनाको वास्तविक उद्देश्य पुरा हुन जान्छ।

४. माथिकै दफा १७ (३)

५. माथिकै दफा १७ (४)

६. माथिकै दफा १७ (५)

७. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review UN Doc. A/HRC/31/9 27; and UN Doc. A/HRC/31/9 , See also <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2018/10/Nepal-UPR-report-Advocacy-Non-Legal-Submission-2018-ENG.pdf> ; Last visited Nov 20, 2019

८. ICJ Report <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2018/10/Nepal-UPR-report-Advocacy-Non-Legal-Submission-2018-ENG.pdf>; Last visited Nov 20, 2019

९. धारा २९३, साथै यो पनि हेर्नुहोस् तेजमान श्रेष्ठ, “मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक कायदेशिमा सङ्कुचन”, प्राची अड्क ९७, साउन २०७६ (पृष्ठ १५ देखि २४ पृष्ठ १६)

१०. Sandra Liebenberg. Adjudicating Social Rights Under a Transformative Constitution. In Langford, ed. *Social Rights Jurisprudence: Emerging Trends in International and Comparative Law*. New York: Cambridge University Press (2008). p100

सोही धारा २४९ को उपधारा (२) अनुसार आयोगलाई मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन प्राप्त भएको अवस्थामा वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने, सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा सो गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारीउपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्थासमेत छ।^{११} सोबाहेक मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा यस्तो व्यवस्था छ।^{१२}:

मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,

मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरेपछि “सो सिफारिसलाई अनिवार्यरूपमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्नु पर्छ” भनी सोही शब्दमै महान्यायाधीवक्ताको काम कर्तव्य र अधिकारअर्न्तगत उल्लेख छैन (Not spelled in black and white letter). तथापि धारा १५८ (२) मा “यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक” मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुनेछ भनी स्पष्ट उल्लेख छ। तसर्थ धारा १५८ (२) को व्यवस्था, यसै भागको अन्य व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतको आदेशसमेतलाई हेर्ने हो भने आयोगले मुद्दा दर्ता गर्न सिफारिस गरेपछि सोको कार्यान्वयन भने बाध्यात्मक नै हो। यसरी धारा १५८ र धारा २४९ ले तय गरेको व्यवस्थाले कुनै पनि कायदेशिबीच द्वन्द्वको अवस्था सृजना गरेको छैन।

यसरी धारा २४९ (२) (ग)ले स्पष्टसँग आयोगले नेपाल सरकारलाई मानव अधिकारका उल्लङ्घनका दोषीलाई अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस

गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन नगर्ने, आदेश पालना नगर्नेलाई कानूनबमोजिम नाम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने व्यवस्थासमेत छ।^{१३} यसरी कायदेशिको हिसाबले मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको विस्तृत अधिकार आयोगलाई प्रदान गरिएको छ। यस व्यवस्थालाई संविधानको धारा १२६, १२८ तथा १५८ लाईसँगै राखेर हेरिनुपर्छ। धारा १२६(२) ले मुद्दाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णय सबैले पालना गर्नुपर्ने भन्ने छ भने धारा १२८(२) ले सर्वोच्च अदालतलाई संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्याताको रूपमा स्वीकार गरेको छ सो धाराको उपधारा (४) मा मुद्दाको रोहमा गरेको संविधान वा कानूनका व्याख्या र सिद्धान्त सबैले मान्नुपर्ने र नमाने सोका लागि कारबाही गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत छ। धारा १५८(६)(ख) मा सो धारा १२८(४) को व्यवस्था महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत लागु हुन्छ भनी उल्लेख छ। संविधानको व्याख्या, सर्वोच्च अदालतको आदेश पालना गरिनुपर्ने र मुद्दा अभियोजन अर्थात् धारा १२६(२), १२८ (२), १२८(४) र १५८(६)(ख) को व्यवस्थासम्बन्धी व्यवस्थाहरू आकर्षित हुने गरी अधिवक्ता मीरा ढुङ्गानासमेत, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् को कार्यालय, सिंहदरबार काठमाडौंसमेत मुद्दामा सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलासबाट अदालतको आदेश अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म सरकारका सबै अड्गले पालना गर्नुपर्ने भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।^{१४}:

राज्यका हरेक अड्गहरूको आ-आफ्नो कार्यहरू तोकिएका हुन्छन्। ती कुनै एक अर्काका विरुद्ध लक्षित छैनन्। हरेक अड्गले तोकिएको आ-आफ्नो कार्य गरेको खण्डमा मात्र राज्य

सन्तुलितरूपमा विकास र समृद्धिको पथमा अग्रसर हुन्छ। राज्यका अड्गहरू विधायिका, कार्यापालिका र न्यायपालिकाले पनि आ-आफ्नो कार्य गरेमा त्यो सार्थक र अपेक्षित हुन्छ। नीति निर्माण गर्ने काम र देशको प्रशासन सञ्चालन गर्ने काम कार्यपालिकाको क्षेत्रभित्र, कानून निर्माण गर्ने काम व्यवस्थापिका संसदको क्षेत्रभित्र र कानूनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाको क्षेत्रभित्र पर्ने हुँदा यी तीनै अड्गहरूले एक अर्काको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन। अदालतबाट भएको आदेश अन्यथा भएमा बाहेक कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाले मान्नुपर्ने।

अदालतबाट भएको आदेश अन्यथा भएमा बाहेक कार्यपालिका र व्यवस्थापिका दुवैले अनिवार्य रूपमा मान्नुपर्ने भनी यस मुद्दा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भइसकेको छ। त्यसैगरी, अभियोजन महान्यायाधिवक्ताको स्वविवेकी वा तजबिजी अधिकार होइन भनी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट व्याख्या भइसकेको छ।^{१५} सो मुद्दामा फौजदारी कसुरको अनुसन्धान वा अभियोजन राज्यको स्वविवेकीय विशेषाधिकार हुन सक्तैन भनी स्पष्टसँग सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भइसकेको छ।^{१६} सो मुद्दामा थप भनिएको छ की हरेक कसुरको अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्वसमेत हो। तसर्थ गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनमा आयोगले अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न सिफारिस गरिसकेपछि यो वा त्यो बहानामा मुद्दा दर्ता नगर्न मिल्ने होइन।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय सबैभन्दा पहिले बेलायतमा स्थापना भएको थियो जहाँबाट यससम्बन्धी अवधारणाको

११. धारा २४९ (२) (क), (ख)

१२. धारा २४९ (२) (ग)

१३. धारा २४९ (२) (ज)

१४. मुद्दा नं ०७०-WS-००५२, निर्णय नं. १५५१ (उत्प्रेषणा र परमादेश) ने.का.प. भाग ५८ साल २०७३ महिना असार अड्क ३, (फैसला मिति २०७२/०१/०३, माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ, माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र, माननीय न्यायाधीश श्री देवेन्द्र गोपाल श्रेष्ठ

१५. अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत विरुद्ध सम्माननीय अध्यक्ष, नेपाल सरकार, अन्तरिम चुनावी मन्त्रपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार काठमाडौंसमेत मुद्दा नं मा ०६९ -WS- ००५७, विषय: परमादेशसमेत।

१६. अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत, पाद टिप्पणी १६

विकाससमेत भएको हो। राजाको आफ्नो हित वा स्वार्थ समावेश भएको मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्न निज आफै अदालतसमक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएकाले उनको प्रतिनिधित्व गरेर न्यायाधिवक्ता अदालतमा उपस्थित हुन्थे।^{१७} नेपालमा तत्कालीन बहालवाला महान्यायाधिवक्ता बद्रीबहादुर कार्कीविरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमेतको^{१८} मुद्दामा संविधानले तोकेको अन्य अधिकार अन्य आयोगले नै उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ, सो गर्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्य क्षेत्राधिकारमा पर्ने भन्ने होइन भनी व्याख्या गरिएको छ: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग: स्वतन्त्र निकाय, आफैले समेत मुद्दा चलाउन सक्ने, संवैधानिक व्यवस्था आयोगको स्वतन्त्रतालाई बलियो बनाउने व्यवस्था भई त्यस्तो मुद्दामा प्रतिनिधित्व आफै वा अरुद्वारा कसबाट गराउने भन्ने कुरा आयोगले नै निरूपण गर्ने कुरा हो। तसर्थ सरकारवादी मुद्दा भएको र राय सल्लाह र प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकारीउपर अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धानको कार्य गर्न नपाउने भन्ने नमिल्ने।

जसरी भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दाको अख्तियारले अनुसन्धान गर्छ, त्यसैगरी मानव अधिकार उल्लङ्घनको अनुसन्धान मानव अधिकार आयोगले गर्छ र आयोगले संविधानको धारा २४९ (२) (ग) बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्छ। अख्तियारले आफै मुद्दा दर्ता गरे जस्तै आयोगले पनि आफै मुद्दा गर्ने व्यवस्था उल्लेख नहुनु तर धारा १५८ (२) मा संविधानमा अन्य व्यवस्था

भएबमोजिम भन्ने वाक्यांश राखिनुले सो व्यवस्थालाई धारा २४९ (२) को व्यवस्थासँगै राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैगरी, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासले^{१९} महान्यायाधिवक्ताले नेपाल सरकारको तर्फबाट के कस्ता विषयमा मुद्दा चलाउन पाउने र कुनमा चलाउन नपाउने भनी व्याख्या गरिसकेको छ:^{२०}

नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुन्छ। तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने आयोगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५ को उपधारा (२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै नरहने।^{२१} अर्थात् हरेक मुद्दामा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने हालको संविधानको धारा २४९ अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै रहदैन। किनकी हालको संविधानको धारा २४९ र यस फैसलामा व्याख्या गरिएको यस पूर्वको अन्तरिम संविधानको धारा १३२ को व्यवस्था एउटै छ।

त्यस्तै सोही नजीरमा महान्यायाधिवक्ताको हैसियतको बारेमा पनि व्याख्या गरिएको छ। “प्रधानमन्त्रीले महान्यायाधिवक्ताको काम कारबाही वा निर्णयबाट असजिलो महसुस गरेमा निजलाई जुनसुकै बखत पनि पदमुक्त गर्न सक्ने भएकोले आफ्नो पदलाई खतरामा राखी महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयोगको सिफारिसलाई स्वतः कार्यान्वयन गर्न सक्तछन् भनी अनुमान गर्न पनि नमिल्ने।”^{२२} फैसलामा मानव अधिकार उल्लङ्घन र अपराधको घटनामा मुद्दा चलाउनु समान नरहेको भन्ने समेत स्पष्ट विश्लेषण गरिएको छ:

मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको घटनामा दोषी व्यक्तिउपर आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गरेपछि सो विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको कुनै सरकारी वकील कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तै मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, वा छैन भनी आयोगको सिफारिसको औचित्यमाथि अन्यथा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः नदेखिने।^{२३}

साथै, आयोगले बिनाआधार र कारण हच्चाको भरमा कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने पनि होइन भन्दै फैसलामा अगाडि थप भनिएको छ, की आयोगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्वविवेक त्यस्तो सिफारिस प्राप्त गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई रहन्छ भनी सम्झन मिल्दैन।^{२४} तसर्थ यस्ता विषयमा आयोगको सिफारिस महान्यायाधिवक्ताको तजबिजी अधिकार होइन भनी सर्वोच्च अदालतबाट नजिर

१७. डा. गोपीचन्द्र भट्टराई, महान्यायाधिवक्तासम्बन्धी व्यवस्थाको अध्ययन संवैधानिक कानून श्रोत सामग्री १४३

१८. नेपाल अधिराज्यको महान्यायाधिवक्ता पदमा कार्यरत भई हाल का. जि. का. म. न. पा. वडा नं. १ बस्ने वर्ष ४९ को बद्रीबहादुर कार्कीविरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, बबरमहल काठमाडौंसमेत। विशेष इजलास, सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री केशवप्रसाद उपाध्याय, माननीय न्यायाधीश श्री लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, माननीय न्यायाधीश श्री केदारनाथ उपाध्याय, माननीय न्यायाधीश श्री कृष्णजङ्ग रायमाझी, माननीय न्यायाधीश श्री गोविन्दबहादुर श्रेष्ठ, संवत् २०५७ सालको रिट नम्बर ३५३०, विषय: उत्प्रेषण मिश्रित प्रतिप्रेषसमेत आदेश मिति: २०५८/२/१८/५।

१९. सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी, माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह, माननीय न्यायाधीश श्री गिरीशचन्द्र लाल।

२०. ओमप्रकाश अर्याल वि. रा. मा. अ. आ. समेत, निर्णय नं. ९०२९ ने.का.प. २०७०, अङ्क ७

२१. ओमप्रकाश अर्याल वि. रा. मा. अ. आ. समेत, निर्णय नं. ९०२९ ने.का.प. २०७०, अङ्क ७, प्रकरण नं. १०

२२. माथिकै, प्रकरण नं. ११

२३. माथिकै, प्रकरण नं. १३

२४. माथिकै, प्रकरण नं. १५

प्रतिपादन भइसकेको छ, जुन कानूनसरह बाध्यकारी हुन्छन्।

अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ताको स्वेच्छा वा तजबिजी अधिकार होइन भनी सर्वोच्च अदालतबाट अर्को एक मुद्दामा पनि नजिर प्रतिपादन भएको छ। नारायणसिंह राजपुतसमेत वि. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत^{१५} मुद्दामा गरिएको व्याख्या यस्तो छ:

महान्यायाधिवक्तामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने बारेमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सो अधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकार प्रयोगकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure)मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनु पर्दछ। यही अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको इच्छामा निजको विरुद्धमा मुद्दा चल्ने र त्यस्तो अनुसन्धानबाट शङ्का लागेको व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुन सक्छ भनी संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिब नहुने।

यसरी आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा अनुसन्धान गरी संविधानको धारा २४९ (२) (ग) बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गरिसकेपछि^{१६} सो सिफारिसलाई पुनः सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन गरेजस्तै मूल्याङ्कन गर्ने हक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई हुन सक्दैन। तसर्थ, अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ताको स्वेच्छा वा तजबिजी अधिकार होइन। आयोगले अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न भनेपछि मुद्दा दर्ता गर्नु अनिवार्य हुन जान्छ। अर्थात्

आयोगको सिफारिस बाध्यकारी हो, कुनै परामर्शदाताको परामर्श जस्तो होइन। यसरी संविधानले स्पष्टसँगै आयोगको सिफारिसको सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्तालाई पुनर्विचार गर्न नदिएको अवस्थामा ऐन संशोधनको बाटो खोजी अधिकार प्रयोग गर्न खोज्नु कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण (Colourable Legislation) नै हो।

४. संशोधनको लागि प्रस्तावित विधेयकको व्यवस्था

यस संशोधन विधेयकमा केही राम्रा तथा केही संवेदनशील विषयहरूसमेत प्रस्ताव गरिएका छन्। साथै, विधेयकमा पीडितको पक्षमा पनि राम्रा र उचित व्यवस्था गरिएको छ तर यस लेखमा दफा १७ मा थप गरिएको व्यवस्थाको मात्र समीक्षा गरिएको छ। दफा १७ मा मुद्दा चलाउन आवश्यक भए महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिस गर्ने, महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने, आयोगलाई थप प्रमाणको लागि अनुरोध गर्ने र आयोगले थप प्रमाण उपलब्ध गराउनुपर्ने भन्ने व्यवस्था छ। हाल साविकको व्यवस्थाअनुसार 'आयोगबाट मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा भएको सिफारिसउपर महान्यायाधिवक्ताले सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा दायर गरी सोको जानकारी आयोगलाई दिनुपर्ने छ।^{१७}

विधेयकमा यो विद्यमान व्यवस्था फिकी संशोधन गर्नुपर्ने भनी निम्न बमोजिमको १७(क) को व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। नयाँ प्रस्तावअनुसार आयोगले गरेको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने देखेमा सम्बन्धित घटनाको अनुसन्धान प्रतिवेदन र मुद्दा चलाउनका लागि आवश्यक पर्ने पर्याप्त प्रमाणसहित आयोगले महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिस

गर्नुपर्नेछ।^{१८} यसरी आयोगको सिफारिस प्राप्त भएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो अनुसन्धान प्रतिवेदनसहितको प्राप्त प्रमाण अध्ययन गरी मुद्दा चलाउनुपर्ने देखिएमा मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नेछ।^{१९} अर्थात् त्यसरी सिफारिस प्राप्त भएपछि महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउने/नचलाउने भनी अन्तिम निर्णय गर्नेछ।

महान्यायाधिवक्ताले त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नुअघि थप अनुसन्धान वा प्रमाण सङ्कलन गर्न आवश्यक देखिएमा उसले आयोगलाई अनुरोध गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थासमेत छ।^{२०} यसरी महान्यायाधिवक्ताबाट अनुरोध भई आएमा आयोगले थप अनुसन्धान वा प्रमाण सङ्कलन गरी पठाउनुपर्ने छ र यसरी गरिएको थप अनुसन्धान वा प्राप्त थप प्रमाण मुद्दा चलाउनका लागि पर्याप्त भएमा महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नेछ।^{२१} यो व्यवस्थाले थप प्रमाण जुटाउन आयोग बाध्यकारी हुने तर त्यसरी जुटाएको प्रमाण पनि पर्याप्त हो वा होइन भनी अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको देखिन्छ। जुन व्यवस्थाले आयोगको संवैधानिक कायदेशिको प्रचलन हुन दिँदैन। प्रमाण नपुगेमा प्रमाण पुऱ्याऊ भन्नु जायज नै हो तर संविधानले मुद्दा दर्ता गराउन सिफारिस गर्न कायदेशि दिने, सर्वोच्च अदालतले सो दर्ता गर्न कुनै बहानाबाजी गर्न नपाइने, सो व्यवस्था बाध्यकारी हो भनेर नै सम्झनुपर्ने हुन्छ।

ऐनमा विद्यमान व्यवस्थाले आयोगले सिफारिस गरेपछि मुद्दा चलाउन अनिवार्य छ भने अबको प्रस्तावित विधेयकले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निज महान्यायाधिवक्ताको तजबिजी अधिकारमा भर पर्ने देखिन्छ।^{२२} यसरी विधेयकको दफा १७(४) ले "उपदफा (३) बमोजिम

२५. नारायणसिंह राजपुतसमेत वि. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत, रिट नं २०६५-WO-००३८ नि नं. ८९४९ (उत्प्रेषणसमेत), ने. का. प. भाग:

५५ साल २०७० महिना वैशाख अङ्क १, फैसला मिति २०६९/०२/१६

२६. धारा २४९ (२) (ग) को व्यवस्था यस्तो रहेको छ : मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने।

२७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ दफा १७

२८. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को संशोधन विधेयक दफा १७ (क) (२)

२९. माथिकै दफा १७ (क) (२)

३०. माथिकै दफा १७ (क) (३)

३१. माथिकै दफा १७ (क) (४)

३२. तेजमान श्रेष्ठ, "मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक कायदेशिमा सङ्कुचन", प्राची अङ्क ९७, साउन २०७६ (पृष्ठ १५ देखि २४) पृष्ठ २१

अनुरोध भएमा आयोगले थप अनुसन्धान वा प्रमाण सङ्कलन गरी पठाउनुपर्ने छ र यसरी गरिएको थप अनुसन्धान वा प्राप्त थप प्रमाण मुद्दा चलाउनका लागि पर्याप्त भएमा महान्यायाधिवक्ताले उपदफा (२) बमोजिम मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नेछ।” भन्ने व्यवस्थाले थप प्रमाण जुटाउन आयोग बाध्यकारी हुने तर त्यसरी जुटाएको प्रमाण पनि पर्याप्त हो वा होइन भनी अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको देखिन्छ जुन व्यवस्था संविधानको धारा १५८ (२) को पनि विपरीत देखिन्छ। एकातिर यस व्यवस्थाले मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा निर्णय गर्दा धारा १५८ (२) अन्य व्यवस्था गरिएबमोजिम बाहेक भनी स्पष्ट रूपमा धारा २४९ लाई इङ्गित गरिएको व्यवस्थालाई अनदेखा मात्र गर्दै नै की मानव अधिकार आयोगलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तजबिजी अधिकारमा सीमित तुल्याइदिन्छ।

समग्रमा भन्नुपर्दा संशोधनको हालको प्रस्ताव कानून निर्माणको क्रममा आधार बनाइएको संविधानको धारा १५८ (२) को “यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ।” भन्ने व्यवस्थाको समेत प्रतिकूल हुन जान्छ।^{३३}

५. कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण

संशोधनको लागि हाल गरिएको प्रस्तावको कानून निर्माणको प्रक्रियालाई संविधानको व्याख्याको नियम (rule of constitutional construction) सँगै जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। आयोगको विशिष्ट प्रकृति र हैसियत स्पष्ट गर्न संविधानको धारा २९३ को व्यवस्था हेर्न जरुरी

छ। सो धारामा संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रतिनिधिसभाका समितिले “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका अन्य संवैधानिक निकायका प्रतिवेदनलगायतका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन र राय सल्लाह दिन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले यस आयोगलाई अन्य संवैधानिक निकाय र आयोगभन्दा फरक व्यवहार गरिएको छ।^{३४} तसर्थ संविधानको धारा २४९ बमोजिमको आयोगको कार्यादेशलाई कपटपूर्ण वा छद्म व्याख्या गरी धारा १५८ (२) को “संविधानमा अन्यत्र व्यवस्था भएबाहेक” भन्ने शर्तलाई नदेखेभैं गरी ल्याउन लागिएको संशोधन विधेयकले (संवैधानिक) लोकतन्त्रलाई नै कमजोर बनाउँछ।^{३५} त्यति मात्र होइन संविधानले स्पष्टसँग आयोगलाई प्रदान गरेको अधिकारको प्रतिकूल हुने गरी धारा १५८ (२) को “अन्यत्र व्यवस्था भएबाहेक” भन्ने शर्तलाई अनदेखा गरी ऐनको संशोधन गरिएमा सो कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण (colourable legislation) हुनेछ।

संविधानले जुन कुरा स्पष्टसँग दिएको छैन सोही कुरा ऐनमार्फत घुमाएर ल्याउन मिल्ने विषय होइन। यस्तो ढङ्गले गरिने गलत अभ्यास कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माणको सम्बन्धमा Privy Council ले “you cannot do that indirectly which you are prohibited from doing directly”^{३६} भनी धेरै पटक उल्लेख गरेको छ। कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माणको महत्त्वपूर्ण आधारशीला भनेको जुन कुरा प्रत्यक्ष गर्न पाइँदैन त्यस्तो कार्य अप्रत्यक्ष पनि गर्न पाइँदैन भन्ने हो।^{३७} यसरी जे कुरा स्पष्ट रूपमा भनिएको छैन, त्यसलाई अप्रत्यक्ष रूपमा भनी कानून निर्माण गर्न खोज्नु नै

कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण हो। संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई स्पष्टसँग आयोगको सिफारिसमा पनि मुद्दा चलाउने नचलाउने भनी ‘स्वविवेकीय निर्णय प्रयोग गरी नभनेको अवस्थामा ऐनको माध्यमले सो गर्न खोज्नु कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण हुन जान्छ।

कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माणसम्बन्धी बेलायती र क्यानेडाली अदालतको संवैधानिक व्याख्याको पनि यहाँ उल्लेख गर्न सान्दर्भिक छ। क्यानाडाको संवैधानिक विकासमा Union Colliery Co of British Columbia v Bryden^{३८} को मुद्दा असाध्यै महत्त्वपूर्ण छ। Privy Council को न्यायिक समितिमा पहिलो पल्ट बहिष्कृतिको सिद्धान्त तथा गहिराई र विषयवस्तुको छलफल (exclusivity principle and pith and substance analysis) प्रयोग भएको थियो। यस मुद्दाका काउन्सिलले कपटपूर्ण वा छद्म विधायनको कुरा उठाए पनि काउन्सिल त्यसलाई स्वीकार गर्न अनुच्छेद देखियो।^{३९} यस मुद्दामा जुन अधिकार प्रदेशलाई स्पष्टसँग दिइएको छैन सो अधिकार उल्लेख नभए पनि सङ्घमा नै रहन्छ र सङ्घले सबै विषयमा कानून निर्माण गर्न जरुरी छैन र सङ्घीय कानून निर्माण नभएको भन्दैमा प्रदेशले सङ्घको अधिकार क्षेत्र मिचन पाउँदैन भनी व्याख्या भएको छ। यस मुद्दामा काउन्सिलको न्यायिक समितिले पहिलो पटक प्रयोग गरेको यही exclusivity principle and pith and substance analysis नै कपटपूर्ण वा छद्म विधायनको विकासको पहिलो आधार हो।

कपटपूर्ण वा छद्म विधायनको सिद्धान्तको विकास गर्न भारतीय सर्वोच्च अदालतको पनि असाध्यै महत्त्वपूर्ण भूमिका छ। भारतको सर्वोच्च अदालतले K.C. Gajapati Narayana Deo and

३३. श्रेष्ठ। (२०७६) पृष्ठ २४, पाद टिप्पणी ३४

३४. श्रेष्ठ (२०७६) पृष्ठ २३, पाद टिप्पणी ३४

३५. माथिकै

३६. Privy Council reiterated the doctrine of colourable legislation in ‘(1899) A.C., 628(29) “you cannot do that indirectly which you are prohibited from doing directly”.

३७. सुरेन्द्र भण्डारी। संवैधानिक कानून। पैरवी प्रकाशन: काठमाडौं, २०५४ पृष्ठ ४३३

३८. Union Colliery Company of British Columbia, Limited and others v John Bryden [1899] UKPC 58, [1899] AC 580 (Decided on 28 July 1899), P.C. (on appeal from British Columbia)

३९. K.C. Gajapati Narayana Deo And Others vs The State Of Orissa (Decided on 30 January, 1953) AIR 1953 Ori 185, para 60

नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुँदाहुँदै पनि मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न नपाउने भनी एक मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भइसकेको छ ।

Others v. The State Of Orissa मुद्दामा लिखित संविधानअन्तर्गत विधायिकी कार्य संविधानले नै तोकिदिएको सीमाभित्र रहनु पर्छ, यदि सो विधायनको संवैधानिकताको सम्बन्धमा चुनौती दिइएको हुन्छ भने अदालतको यो महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, विधायिकाले कपटपूर्ण वा छद्म साधन (colourable device) को प्रयोग गरी सो संवैधानिक सिमाको अतिक्रमण गरेको छ की छैन भनी निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ।⁸⁰

नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुँदाहुँदै पनि मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न नपाउने⁸¹ भनी एक मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भइसकेको छ। यदि महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै नरहने⁸² भनी व्याख्या भइसकेको अवस्थामा पुनः सोही तथ्य पुनरावृत्ति गरी कानून निर्माण गर्न खोज्नु भनेका कपटपूर्ण वा छद्म विधायनको अभ्यास हुन जान्छ।

संविधानका माथि विवेचित धाराहरू, कपटपूर्ण वा छद्म विधायन (colourable Legislation) को सिद्धान्त तथा सोही विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्यासमेत भइसकेको अवस्थामा आयोगको सिफारिस बाध्यकारी नै हो, कुनै परामर्शदाताको परामर्श जस्तो होइन। यसरी संविधानले स्पष्टसँगै

मानव अधिकार आयोगको सिफारिसको सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्तालाई पुनर्विचार गर्न नदिएको अवस्थामा ऐन संशोधनको बाटो खोजी अधिकार प्रयोग गर्न खोज्नु कपटपूर्ण वा छद्म विधायन नै हो। संविधानले सिफारिस गर्ने अख्तियारी प्रदान गरेको र सो अख्तियारी कार्यान्वयन गर्न बनेको ऐनको व्यवस्थाले संशोधन गर्न गरिएको प्रस्तावले संवैधानिक व्यवस्थाभन्दा थप अख्तियारी राज्यको एक अङ्गलाई दिई अर्को संवैधानिक अङ्गको संवैधानिक अधिकारलाई कटौति गर्नु निःसन्देह कपटपूर्ण वा छद्म विधायन हो।

६. निष्कर्ष

संविधानको धारा १५८ (२) ले महान्यायाधिवक्तालाई फौजदारी मुद्दामा अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार दिए पनि सो अधिकार असीमित भने होइन। त्यसैगरी, धारा २४९ (२) (ग) मा आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनमा घटनामा दोषीलाई कारवाही गर्न मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने व्यवस्था केवल सिफारिसमा मात्र सीमित नभएर धारा १५८ (२) अन्तर्गत नै कार्यान्वयन हुनुपर्ने व्यवस्था हो। यी दुई धाराहरूले महान्यायाधिवक्ता र आयोगको कायदेशिको विचमा कुनै द्वन्द्व सृजना गरेको छैन।

हालको विद्यमान संवैधानिक प्रावधान मुताविक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसको हैसियत बाध्यकारी नै भएकाले आयोगको संवैधानिक कायदेशलाई सङ्कुचन गर्ने गरी हाल संशोधनका लागि प्रस्ताव गरिएको व्यवस्थाअनुसार महान्यायाधिवक्ताले आवश्यक देखेमा मुद्दा चलाउन सक्ने विषयले आयोगको संवैधानिक कायदेशमा सङ्कुचन ल्याउने गरी गर्न लागिएको

संशोधन गर्न लागिएको कार्य कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण हो।

संविधानको धारा २९३ मा संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रतिनिधिसभाका समितिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाहेकका अन्य संवैधानिक निकायका प्रतिवेदनलगायतका काम कारवाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन र राय सल्लाह दिने व्यवस्थाले पनि यो आयोगको हैसियत प्रष्ट पार्छ। तसर्थ संविधानको धारा २४९ बमोजिमको आयोगको कायदेशलाई सङ्कुचित व्याख्या गरी धारा १५८ (२) मा “अन्यत्र व्यवस्था भएबाहेक” भन्ने शर्तलाई नदेखेभँ गरी ऐनको संशोधन गरिएमा सो कार्य कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण हुनेछ। जुन कुरा प्रत्यक्ष गर्न पाइँदैन त्यस्तो कार्य अप्रत्यक्ष पनि गर्न पाइँदैन। संविधानले नै आयोगलाई मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न सिफारिस गर्ने हैसियत प्रदान गरी, सोको व्याख्या गर्दै सर्वोच्च अदालतले सो सिफारिस बाध्यकारी हुन्छ भनेर आदेश दिइसकेपछि पुनः सोही विषयलाई प्रश्न उठ्ने गरी कानून निर्माण गर्नु कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण नै हो र धारा १५८ (२) को कपटपूर्ण वा छद्म व्याख्या (colourable interpretation) नै हो। संविधानको धारा धारा १५८ (२) र २४९ (२) (ग) ले महान्यायाधिवक्ता र आयोगको कायदेशिको विचमा कुनै द्वन्द्व सृजना गरेको छैन। बरु यी धाराहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा गर्न लागिएको संशोधन कपटपूर्ण वा छद्म विधायन निर्माण हो। ●

४०. K.C. Gajapati Narayana Deo And Others, AIR 1953 Ori 185, para 79, foot note 58

४१. ओमप्रकाश अर्याल वि.रा.मा.अ.आ समेत, निर्णय नं. ९०२९ ने.का.प. २०७०, अङ्क ७, प्रकरण नं. १०

४२. ओमप्रकाश अर्याल वि.रा.मा.अ.आ समेत, निर्णय नं. ९०२९ ने.का.प. २०७०, अङ्क ७, प्रकरण नं. १०

अकालमै ज्यान गुमाउँछन् दुर्गमका सुत्केरी महिला

हिउँदको बिहानी। कठ्याङ्ग पिँदो जाडो। घर नजिकै गाइगोठ। गाइको घाँटीमा बाँधिएको घण्टीको आवाज। ५८ वर्षीय सिंहराज गुरुङ दुहुना गाईका लागि खोले तयार गर्दैछन्। आँगन छेउको भकारोमा भेडा र बाखा। मुसुक हाँसै गुरुङले भने, “बस्ती एकान्त भएकाले घर र बस्तुको रेखदेख यसैमा निर्भर छ। छेउतिर नजानु होला।” साविक याम्फुदिन गाविस-९ का गुरुङका दुई जना छोरी भिसमिसैमा घाँसमा गएका छन्। दैनिक घाँस ल्याएर स्कूल जानुपर्ने रुटिनभै बनेको छ। छुट्टिमा घर र बारीको काममा बाबुलाई सघाउनु पर्छ। “बारी मल्लका लागि अरूको गाइगोठ ल्याएको छु।” उहाँले भन्नुभयो, “हप्ता/पन्ध्र दिनसम्म घाँसले थाम्छ होला। खनजोत गरेर आलुमकै लगाउने कामले हिउँद बिल्छ।”

चार जना छोराछोरीदेखि गाईवस्तु स्याहार गर्ने जिम्मा उहाँको काँधमा छ। बिहानीको जाडोमा सुरुप-सुरुप चिया पिउँदै कुरा सुन्ने क्रममा सुत्केरी हुँदा पत्नीको मृत्यु भएको थाहा भयो। पत्नी नरमाया गुरुङले तीन छोरीलाई घरमै जन्माउनुभएको थियो। चौथो सन्तान छोरा जन्माउने क्रममा पत्नीको अत्यधिक रक्तश्राव भएर मृत्यु भयो। २९ वर्षीया पत्नीको मृत्युले सिंहराजलाई सम्हालिन निकै गाह्रो भयो। मर्ने त मरेर गए, बाँच्नेले गरी खानुपर्छ भन्ने कुराले मन बलियो बन्यो। भर्खरै जन्मिएका छोरा सुशान, छोरीहरूको रेखदेख र खेतीपातीमा व्यस्त बने। छोरा ११ वर्षका भए। तर मावलीघरमै छन्। गुरुङले भने, “मावलीमा माया र रेखदेख दुवै पायो। अब त हुर्कियो। कहिलेकाही आउँछ।” गुरुङका अनुसार गर्भवती हुँदा चार पटकसम्म न त चेकजाँच गर्ने चलन थियो, न त पूर्व तयारी नै। सुत्केरी गराउन अस्पताल लैजाने कुरा त कल्पना बाहिरको हुन्थ्यो। उनले भने, “आजभोलि दुर्गममा सुत्केरी व्यथाले च्यापिएकालाई हेलिकप्टरले लैजान्छ भनेको सुनेको छु। मेरो त यस्तै भयो, अरू कसैको नहोस्।”

पाथीभरा याडवरक गाउँपालिका-१ नाइखोल्याङ्की दिलुशा खिम्दिङ लिम्बूले चौथो सन्तान जन्माउने क्रममा मृत्युवरण गर्नु पऱ्यो। ०७५ कात्तिक १३ गते। व्यथाले

च्यापेपछि घरमै छोरा त जन्माइन्। तर साथी खसेन। धेरै रगत बग्यो। डोकोमा हालेर अस्पताल लैजाने तयारी गर्दागदै मृत्यु भयो। तीन सन्तान लिम्बूले घरमै जन्माउनुभएको थियो। स्वास्थ्य स्वयम्सेविका माङ्गेना खिम्दिङ लिम्बूका अनुसार गाउँघरमा अझै पनि सुत्केरी गराउन धामीभाँकीप्रति विश्वास गर्ने चलनको अन्त्य हुन सकेको छैन। गर्भ रहेदेखि स्वास्थ्य चौकी जाने र परामर्श गर्ने चलन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सिरीजङ्गा गाउँपालिकाका अध्यक्ष टीकाराम गुरुङका अनुसार प्रचारमा देखिनका लागि भन्दा व्यवहारमा देखिने गरीको काममा ध्यान दिनुपर्छ। गोष्ठी र कार्यक्रम पनि गर्नुपर्छ तर वास्तविक गर्भवती र परिवारसम्म स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तु जोड्न सक्नुपर्छ। आफ्नो गाउँपालिकाका सबै वडामा गर्भवती र सुत्केरीमा मात्र होइन, स्वास्थ्य सेवा पाउन नसकेका नागरिकका लागि आफू प्रतिबद्ध रहेको अध्यक्ष गुरुङले बताउनुभयो।

ताप्लेजुङमा ०७५ साउन महिनादेखि ०७६ भदौसम्म आठ जना सुत्केरी आमाले ज्यान गुमाएका छन्। आर्थिक वर्ष २०७४/०७५, ०७५/०७६ र चालु आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ को मङ्सिरसम्म गरी तीन वर्षको अवधिमा १६ जनाले ज्यान गुमाएका छन्। घरमै बच्चा जन्माउने चलन र सालनाल नभरेर तथा अत्यधिक रक्तश्राव भएर ज्यान गुमाएका छन्। जिल्लामा वार्षिक औसतमा ३ हजार ४ सय २२ जना महिला गर्भवती हुने जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयको तथ्याङ्कमा उल्लेख छ। तीमध्ये ६० प्रतिशतले घरमै बच्चा जन्माउने गरेको पाइन्छ। मृत्यु हुनेमा सदरमुकाम आसपासका पनि छन्। आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ५ सय ८३ जना दक्ष प्रसूतीकर्मीबाट सुत्केरी भएका छन्। तीमध्ये १ सय ३१ जनाको शल्यक्रिया र बाँकीको सामान्य तरिकाले सुत्केरी गराइएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा ५ सय ३५ जनामध्ये १ सय ६२ जनाको शल्यक्रियाबाट प्रसूती गराइएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ मा १ सय २४ जनाले शल्यक्रियामार्फत बच्चा जन्माएका छन्। चेतनाको कमी, आर्थिक अभाव,

भौगोलिक बनावट र गाउँले चलनले प्रसूती गराउन अस्पताल ल्याउनेको चलन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। जिल्ला अस्पतालका प्रमुख डाक्टर सोनिङ लामा भन्छन्- आफ्नो बुझाइमा आफू नै द्विविधामा छु। गाउँमा रहेका स्वास्थ्यकर्मीको भूमिका कमजोर हो वा सेवाग्राही नै नमानेका हुन् भन्नेमा बुझ्ने काम भइरहेको डाक्टर लामाले बताउनुभयो। स्वास्थ्य कार्यालयका प्रमुख पुण्यमणि तिम्सिनाका अनुसार जनचेतनामूलक कार्यक्रम र अस्पताल ल्याउने आकर्षक योजना बनाउनुपर्छ। उहाँले भन्नुभयो, “गर्भवती भएदेखि नै स्वास्थ्य चेकजाँच गर्नुपर्छ भनेर मात्र हुँदोरहेनछ। बरू स्थानीय तहसँग सहकार्य गरेर केही सुविधा पनि थप्न सके कार्यक्रम प्रभावकारी बन्न सक्थ्यो।”

जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणअनुसार सन् २०१६ का अनुसार नेपालमा मातृ मृत्युदर प्रति लाख २ सय ३९ हाराहारी रहेको उल्लेख गरेको पाइन्छ। दिगो विकास लक्ष्य स्वीकार गरेको नेपालले मातृ मृत्युदर ७० मा झार्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत सञ्चालित ‘सुत्केरी हुने अवस्थामा स्वास्थ्य समस्या भई जोखिममा परेका महिलाको हवाई उद्धार गरी तोकिएको अस्पतालमा पुऱ्याएर गुणस्तरीय सेवा दिनु रहेको उल्लेख छ। नेपालको संविधान भाग-३ मौलिक हक र कर्तव्य धारा ३५ स्वास्थ्यसम्बन्धी हक: (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ। संविधान देशको मूल कानून भएकाले संविधानको मर्मअनुसार महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग दुर्गम क्षेत्रका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार गर्ने कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र सङ्घीय सरकारसहित सम्बन्धित मन्त्रालय र कार्यालय गम्भीर हुनुपर्ने खाँचो आँल्याइएको छ।

देवराज गुरुङ
इन्सेक प्रतिनिधि, ताप्लेजुङ

लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध १६ दिने अभियानको अवधिमा महिला तथा बालिकाविरुद्ध भएका हिंसासम्बन्धी घटनाको अध्ययन प्रतिवेदन (२०७६ मङ्सिर ९ गतेदेखि २४ गतेसम्म)

महिला हिंसाविरुद्ध १६ दिने अभियान “Orange the World: Generation Equality Stands against Rape” भन्ने नाराका साथ यही नोभेम्बर २५ देखि डिसेम्बर १० सम्म विश्वभर मनाइयो भने नेपालमा ‘अन्तर पुस्ता समानता, बलात्कार विरुद्ध ऐक्यवद्धता’ भन्ने नाराका साथ यो वर्षको १६ दिने अभियान सम्पन्न भए।

मन्त्रपरिषद्को बैठकले मङ्सिर ९ देखि मङ्सिर २४ गतेसम्म लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको १६ दिने अभियानअन्तर्गत सामाजिक सचेतनासहित लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको अभियान सञ्चालन गर्न संघीय सरकारका मन्त्रालय तथा निकाय, सातै वटा प्रदेश सरकार, ७७ वटै जिल्ला समन्वय समिति, ७ सय ५३ स्थानीय तह एवम् त्यसका वडा, सरोकारवाला निकाय, विद्यालय, सामाजिक सङ्घसंस्थालाई आह्वान गरेको थियो।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३८ को उपधारा ९३० ले महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमका हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न नपाइने कुरा उल्लेख गरेको छ। महिलामाथि हुने घरेलु हिंसा नियन्त्रण कसुर सजाय ऐन २०६६ जारी भई लागु भएको छ। लिङ्गका आधारमा महिला तथा बालिकामाथि हुने हिंसा र हत्याका घटनामा बृद्धि हुँदै गएको विभिन्न तथ्याङ्कले देखाएका छन्। सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यतामा आधारित कुरीतिजन्य अभ्यासका कारण महिलाहरू हिंसाको दुष्प्रभावबाट बाहिर निस्कन सकेका छैनन्। कथित बोक्सीको आरोपमा हुने हिंसा, महिनावारी भएको बेला गरिने विभेद, दाइजोका कारण गरिने मानसिक तथा शारीरिक यातना, बालविवाह, गर्भपतन जस्ता घटनामा महिला पीडित हुँदै आएका छन्।

इन्सेक अनलाइनमा मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतिका घटनाका समाचारलाई नियमित अपडेट गर्ने गरिन्छ। इन्सेकका जिल्ला प्रतिनिधिहरूबाट प्रेषित भइ आएका समाचारका आधारमा लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको १६ दिने अभियान सञ्चालन भएका दिनमा लिङ्गकै आधारमा भएका हिंसासम्बन्धी समाचारलाई विश्लेषण गरिएको छ। इन्सेकमा भएको अभिलेखका आधारमा नोभेम्बर २५ देखि डिसेम्बर १० सम्मको १६ दिने अवधिमा बलात्कारका घटनामा नौ जना महिलासहित २७ जना पीडित भए। त्यसैगरी यौन दुर्व्यवहारका घटनामा चार वर्षीया बालिकासहित १० जना पीडित भए। बलात्कार प्रयासका घटनामा ६ जना महिला पीडित भए। यो तथ्याङ्कलाई हेर्दा १६ दिने अभियानका क्रममा दैनिक दुईजना भन्दा बढी महिला तथा बालिका यौनजन्य हिंसाबाट पीडित

क्र.सं.	घटना	पीडित सङ्ख्या		जम्मा
		महिला	पुरुष	
१.	बलात्कार	९	१८	२७
२.	यौन दुर्व्यवहार	२	८	१०
३.	बलात्कार प्रयास	६		६
४.	बेचबिखन प्रयास	२	३	५
५.	हत्या	३	१	४
६.	बेचबिखन		३	३
७.	कथित बोक्सीको आरोप	२		२
८.	छाउगोठमा मृत्यु	१		१
कूल जम्मा		२५	३३	५८

छाउगोठमा मृत्यु

अछामको साँफेबगर नगरपालिका-३ सिद्धेश्वरकी २१ वर्षीया पार्वती बुढा रावतको शव मङ्सिर १६ गते बिहान छाउगोठमा फेला परेको छ। महिनावारी भएको चौथो दिन मङ्सिर १५ गते खाना खाएर छाउगोठमा सुत्न गएको पार्वतीको शव भोलिपल्ट बिहान मृत अवस्थामा भेटिएको हो। बुढाको मृत्यु निसास्सिएर भएको प्रारम्भिक अनुमान छ। मृतकको शव पोष्टमार्टमका लागि सदरमुकामस्थित जिल्ला अस्पतालमा ल्याइएको प्रहरीले जनाएको छ। साविकको सिद्धेश्वर गाविस छाउगोठ मुक्त घोषणा गरिएको थियो। अछाम जिल्लामा सन् २००७ यता मात्र १४ जना भन्दा बढीको मृत्यु छाउगोठमा भएको तथ्याङ्क रहेको छ। छाउ गोटमा बस्न बाध्य बनाएको आरोपमा पार्वतीका २५ वर्षीय जेठाजु छत्र रावतलाई मङ्सिर १९ गते प्रहरीले गिरफ्तार गरेको छ। मृतकका पक्षबाट उजुरी नआएपनि प्रहरी प्रतिवेदनका आधारमा माथिल्लो निकायको निर्देशनमा रावतलाई गिरफ्तार गरिएको जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अछामले जनाएको छ। मृतकका पति भारतमा र सासूससुरा घर बाहिर रहेको अवस्थामा घरमूलीको रूपमा रहेका छत्रलाई घरबाटै गिरफ्तार गरेको जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अछामका डिएसपी जनकबहादुर शाहीले बताउनु भयो। मुलुकी अपराध संहिताको दफा १६८ मा छाउपडी बस्ने वा बस्न बाध्य पार्नेलाई ३ हजार रुपियाँ जरिवाना वा तीन महिना कैद वा दुवै सजाय हुने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

भए। त्यसैगरी यो अवधिमा बेचबिखन प्रयासका घटनामा तीन जना बालिकासहित पाँचजना, बेचबिखन घटनामा तीनजना बालिका र कथित बोक्सीको आरोपमा दुई जना महिला पीडित भए। यो अवधिमा परिवारकै सदस्यबाट तीन जना महिला र एक जना बालिकाको हत्या भयो। अभिलेखित सबै घटनाको अनुसन्धान प्रकृया जारी रहेको छ। १६ दिने अभियान चलिरहँदा अछाममा एक जना महिलाको छाउगोठमा मृत्यु भयो। छोराले आमालाई कुटपिट गरी घाइते बनाएको लगायतका घरेलु हिंसाका घटना इन्सेकको अभिलेखमा छ।

निष्कर्ष

दण्डहीनताको संस्कृति, पुरातन सोच, लैङ्गिक मैत्री न्याय प्रणालीको विकास नहुनुजस्ता कारणले महिलामाथि हुने हिंसाका घटनामा बढोत्तरी भइरहेका छन्। पीडित र साक्षीको सुरक्षाका संयन्त्र नहुँदा पीडितहरू न्याय पाइन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकेका छैनन्। परिवारजनबाट महिलामाथि हुने हिंसाका घटनाको अभिलेख हुने क्रम बढ्दो छ। परिवारजनबाट महिलामाथि हुने धेरैजसो घटनालाई परिवारमै गुपचुप राख्ने वा गाउँ समाजमै मिलाउने परम्परा कायम छ। धेरैजसो घटनामा महिलाकै दोष देखाएर आरोपितलाई उन्मुक्ति दिने कार्य पनि भइरहेका छन्। प्रहरी कार्यालयसम्म पुगेका उजुरीलाई मेलमिलापका नाममा सामसुम पार्ने कार्य हुँदै आएका छन्। घरपरिवारमा हुने यस्ता घटना रोक्न परिवारका सदस्य आफैँ पनि जागरुक तथा जिम्मेवार हुनु जरुरी छ। महिला तथा बालिकामाथि हुने गरेका हिंसाको रोकथामका लागि यस्ता घटनामा संलग्न पीडकहरूलाई फौजदारी अभियोग लगाउने ऐन लागु नगर्दासम्म यस्ता घटनामा संलग्नहरूले उन्मुक्ति पाइरहने छन्।

सुझाव

- बलात्कार घटनाका पीडितको सुरक्षाका लागि पीडित तथा साक्षीको संरक्षणका लागि प्रभावकारी संयन्त्र तयार गर्ने।
- कानुनी सहायतामा पीडितको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने।
- यौनजन्य हिंसा जघन्य अपराध भएकाले यस्ता घटनाका आरोपितले उन्मुक्ति पाउने अवस्था अन्त्य गर्ने।
- यौनजन्य तथा बलात्कारसम्बन्धी उजुरी गर्ने हदम्यादको व्यवस्थालाई संशोधन गर्ने।
- प्रहरी कार्यालयहरू पीडितमैत्री बनाउने।
- महिला तथा बालबालिकाको हिंसाको अनुसन्धान गर्ने विषयमा प्रहरी र सरकारी वकिलहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने। ●

पुस्तक समीक्षा: मेरी माता

‘मेरी माता’ स्व. मदनमणि दीक्षितद्वारा लिखित संस्मरणात्मक कृति हो। लेखकले

आमासँग बिताएका क्षणहरूको स्मरण पुस्तकमा गरिएको छ। लेखककी आमाले विश्वविद्यालय अध्ययन नगरी शास्त्रीय ज्ञानको ज्ञाता भएको विषयलाई पुस्तकमा मिहिन ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत पुस्तकमा आफू र आफ्नी आमाको जीवन भोगाइका स्मरणलाई आठ भागमा विभाजन गरी वर्णन गरिएको छ। ‘आ माने आमाको आँसु’, ‘जीवनका उकाली ओरालीमा मेरी माता’, ‘चार जात छतीस वण’, ‘नारी प्रधान समाज’, ‘सनातन धर्मको

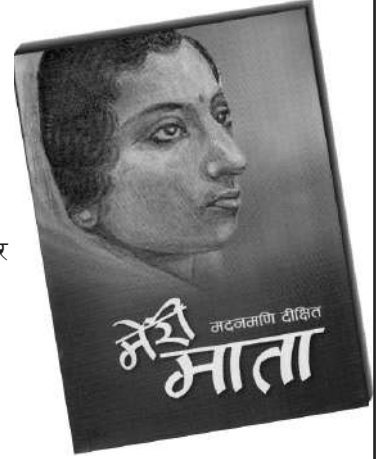
वंश-परम्परा’, ‘मानव समाजमा मातृशक्ति’, ‘दाइजोमा नयाँ घर’ र ‘दियोको दर्शन’ शीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको स्मरणमा पिता बम्बई जानुपरेको र उहाँको साथमा माता, दिदीहरू र आफू पनि गएको, आफू १५ महिनाको हुँदा ठूली आमाले वाल्मीकि रामायणको श्लोक घोकाउन लगाएको देवनागरी लिपीका ५२ अक्षर जानेको आदि विषय यो शीर्षकमा छन्।

राणा प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले नेपालका ब्राह्मण परिवारका ५२ जनालाई ठूलो जरिवाना गरेकोमध्ये ५१ जनाको जरिवाना जुद्धशमशेरले फिर्ता गरेको र फिर्ता नपाउने दीक्षित परिवार मात्र रहेको बारे ‘जीवन उकाली ओरालीमा मेरी माता’ शीर्षकमा उल्लेख छ। जरिवाना फिर्ता पाउन जुद्धशमशेरको चाकरी गर्नुपर्ने तर लेखकका पिताले सो इन्कार गरी सपरिवार बनारस जानु परेको घटनाको चर्चा गरिएको छ। लेखकको पढाइ तथा विवाहको विषय, आफूले आमाको छारोरोग निको पार्ने गरेको प्रयत्न, पिताको युवतीसँगको अवैध सम्बन्धले छोराछोरी र आमाले भोग्नु परेको दुःख, मानसिक पीडा आदि विषयमा लेखकले वर्णन गरेका छन्। ‘चार जात छतीस वण’ शीर्षकमा हरेक भाषाभाषी र धर्मका मानिसहरू बसोबास अन्तरसम्बन्ध बारे उल्लेख छ। ‘नारी प्रधान समाज’ शीर्षकमा आमाको जीवनमा दुःख र पीडामात्रै रहेको भए पनि आफ्ना सन्तानको पालनपोषण, शिक्षादीक्षा र कर्तव्यपरायणताको उल्लेख छ।

‘मानव समाजमा मातृशक्ति’ शीर्षकमा नारी शक्तिको विषयमा चर्चा गरिएको छ। साक्षर मात्र रहेकी माताले निरन्तर पाठ गर्ने वाल्मीकि रामायणका कारण उहाँमा दार्शनिक चिन्तनको सुरुआत गराएको उल्लेख छ। ‘दाइजोमा नयाँ घर’ शीर्षकमा लेखकले आफ्नी आमाको वंशावली र मावलीको विषयमा चर्चा गरेका छन्। ‘दियोको दर्शन’ शीर्षकमा लेखकले पत्नीको धार्मिक आस्थाका बारेमा उल्लेख छ।

पुस्तकमा नारी शक्ति तथा नारी धैर्यता, शिक्षादीक्षा, पालनपोषण मात्र नभई पति र घरपरिवारको हेरचाह गर्नुपर्ने तर त्यसको बदलामा आफ्नै पतिले दुःख र पीडा दिनसमेत नहिचिकचाउने जस्ता पितृसत्तात्मक सोच हावी भएको आदि विषयको सप्रसङ्ग व्याख्या गरिएको छ। राणाकालीन समयको समाज, रीतिरिवाज, परम्परा महिलामाथि हुने विभेद, धर्म जातजाति आदि विषयमा लेखकले छर्लङ्ग पारेका छन्। नेपालका महिलामाथि हुने विभेद, उनीहरूको धैर्यता र कर्तव्यपरायणता आदि बारेमा जान्न पढ्नुपर्ने पुस्तक हो ‘मेरी माता’।

प्रस्तुति: गीता माली

सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध हुनेसँग रोजगारको आश र त्रास रहँदैन

सरकारले गत वर्षदेखि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना गरेको छ । निजी र सङ्गठित क्षेत्रमा कार्यरतहरूका लागि भनेर लागु गरिएको कोषको सबल पक्ष, यसको औचित्य, फाइदा र आवश्यकताका बारेमा कोषका कार्यकारी निर्देशक कपिलमणि ज्ञवालीसँग रमेश तिमल्सिनाले गर्नुभएको कुराकारी:

० नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा कोष स्थापना गरेको छ । अहिलेसम्मको सहभागिताको अवस्था कस्तो छ ?

११ हजार रोजगारदाता र १ लाख ३२ हजार योगदानकर्ता यो योजनामा सूचीकृत भइसक्नुभएको छ । कोषले योगदान रकम पनि सङ्कलन गरिसकेको छ । अहिलेसम्म २८ करोडभन्दा बढी रकम आइसकेको छ । त्यसमा दुई जनाको परिवारले आश्रित परिवार सुरक्षा वीमा दावी गरिसक्नुभएको छ । सडक दुर्घटनामा परी मृत्यु भएकाले उहाँहरूको आश्रित परिवारले पाउने सुरक्षा योजनाअन्तर्गतका काम सुरु भइसकेका छन् । कोषको कार्यालय काठमाडौँमा मात्रै भएकाले हरेक प्रदेश सदरमुकाममा कोषका प्रतिनिधि खटाएका छौं । त्यस्ता प्रतिनिधिले कोषमा आबद्ध हुन चाहने रोजगारदाता र योगदानकर्तालाई आवश्यक सहयोग गरिरहनुभएको छ ।

० यहाँहरूको अपेक्षाअनुसार नै रोजगारदाता र योगदानकर्ता यो कोषमा आबद्ध भइरहनुभएको छ ?

११ हजार आफैँमा सानो सङ्ख्या होइन । योगदान रकम पनि जम्मा भइसकेको छ । नेपालमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा नयाँ भएकाले माहोल निर्माणका निमित्त पनि प्रचारप्रसार जरूरी थियो । निजी र सङ्गठित क्षेत्रमा अहिलेसम्म आजीवन पेन्सनको व्यवस्था थिएन । त्यो नभएको कारणले गर्दा निजी क्षेत्रमा काम गर्नेहरूका लागि बृद्धावस्था सुरक्षा योजनाअन्तर्गतको पेन्सन उपलब्ध हुने र काम गरिरहेकै अवस्थामा औषधी

उपचार र दुर्घटना भयो भने त्यसको उपचार गर्ने, अशक्त भयो भने आजीवन अशक्तता वृत्ति दिने, कथंकदाचित् मृत्यु भयो भने आश्रित परिवारलाई आर्थिक सुविधा दिनेलगायतका प्रावधानले काम गर्ने वातावरणमा ठूलो सहयोग गर्ने हामीले बुझेका छौं । यी योजनाले आश्रित परिवारलाई पनि केही हदसम्म राहत हुन्छ । त्यसकारण यो गर्नु जरूरी थियो ।

० योजनाहरू महत्त्वकाङ्क्षी छन् । यसलाई सफल बनाउन निकै चुनौती होला । यहाँहरूको आँकलन के छ ?

चुनौती र अप्ठेराहरू छन् । यो स्वभाविक पनि हो । यसको कार्यक्षेत्र पनि देशभर छ । निजी र सङ्गठित क्षेत्रलाई समेट्ने कुरा ऐनले व्यवस्था गरेको छ । भविष्यमा अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने, स्वरोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरूलाई समेत यसले समेट्ने हो । अहिले हाम्रो कार्यालय काठमाडौँमा मात्रै छ । कार्यक्षेत्र देशभर छ । अहिलेको मुख्य चुनौती भनेकै यही हो । प्रदेशमा विस्तार गर्ने, सामाजिक सुरक्षा कोषले के कस्ता सुविधा दिन्छ भनेर आम रूपमा बुझाउनुपर्ने काम महत्त्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण छन् । सबै काम अनलाइनबाट नै गर्ने हाम्रो परिकल्पना छ । हामी त्यही अनुसार अधि बढेका छौं । चुनौतीहरू अवसरमा परिणत गर्ने खालका छन् । संसदबाट पारित भएको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐनमा बोर्डको व्यवस्था छ । बोर्डको निर्माण त्रिखुट्टे खालको छ । रोजगारदाता पनि यसको बोर्डमा हुनुहुन्छ । योगदानकर्ताका प्रतिनिधि

पनि बोर्डमा हुनुहुन्छ । स्वयम् सरकार बोर्डमा छ । र, यसले जुन उद्देश्य लिएर आएको छ । त्यो उद्देश्यका कारण पनि सफल हुन्छ । चुनौतीहरूलाई हामीले सही ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्न सक्छौं । चुनौतीलाई अवसरमा रूपान्तरण गर्छौं ।

० यो कोषमा आबद्ध हुन सबैखाले राजगारदाता बाध्य छन् ?

हामीले सामाजिक सुरक्षा कोषलाई मात्रै हेर्छौं भने एउटा कुरा हो । यसको कानुनी प्रावधान र भविष्यको कुरालाई गमेर सोच्ने हो भने निजी क्षेत्रमा सञ्चयकोष र उपदान, औषधि उपचार र दुर्घटना वीमा गर्ने सम्बन्धमा श्रम ऐनले पहिल्यै बोलिसकेको छ । निजी क्षेत्रले पनि सञ्चय कोष बापत जम्मा गर्नुपर्छ भन्ने कुरा श्रम ऐनमा नै उल्लेख भएको र त्यसैभित्रबाट योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषका योजनाहरू सञ्चालनमा आइसकेपछि ती सबै कामको भार सामाजिक सुरक्षा कोषमा छ । यो कुरा त ऐनमा नै व्यवस्था छ । ऐनको व्यवस्थालाई बाध्यता मान्ने पर्ला नि । ऐनमा नै व्यवस्था भएकाले अहिले बुझाउने र सिकाउने चरणमा नै छौं । अब आनाकानी गर्ने, ढिलासुस्ती गर्ने हो भने त ऐनको व्यवस्था अनुसार राज्यले कानुनी कदम त चालिहाल्छ नि ।

० नयाँ कार्यक्रम हो । रोजगारदाता त निकै द्विविधामा होलान ?

द्विविधाभन्दा पनि सामाजिक सुरक्षा योजनाका बारेमा उहाँहरूको बिचमा पर्याप्त बहस भएको देखिन्छ । यसले एउटा

तरङ्ग ल्याएको छ। कानुन बुझ्ने, सुविधा बुझ्नेलगायतका विषयमा चेतनाको स्तर पनि बढाएको छ। रकम जम्मा गरेपछि के पाउँछु ? के गुमाउँछु ? भन्ने हिसाबले पर्याप्त छलफल भएको छ। उहाँहरूसँग अर्भे छलफल गरेर केही थप स्पष्टताको आवश्यकता छ।

० योगदानकर्तालाई हुने सबैभन्दा ठुलो फाइदा के हो ?

मुख्य कुरा काम गर्न नसक्ने बखतमा खल्ती पनि रिक्तो हुने अवस्थाबाट मुक्ति दिलाउँछ। आफूसँग पैसा भएपछि घरपरिवार र समाजले हेर्ने दृष्टिकोण सकारात्मक हुन्छ। कसैको आशामा जीवन गुजारा गर्नुपर्दैन। यता जोडिएपछि आश र त्रास दुवै टाढिन्छन्। मुख्य रूपमा आयको निरन्तरताको सुनिश्चितता नै हो। कामका दौरानमा औषधि उपचार, दुर्घटनालगायतका कारण सृजित आर्थिक अभावलाई पन्छ्याउने भएकाले योगदानकर्ताले लाभ लिन सक्छन्। यस्तो लाभ आफैले गरेको योगदानबाट आफैले पाउने हो। सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध भएपछि बेफाइदाको गुञ्जायस रहदैन।

० सञ्चयकोषमा रकम सञ्चित गरेकाहरूको हकमा के व्यवस्था छ ?

सञ्चयकोषमा रकम जम्मा गर्नेहरू पनि यतातिर आइरहनु भएको छ। यहाँ आउँदा त्यता जम्मा भएको पैसा ल्याउनु पर्दैन। कार्यविधिले प्रष्ट पारेको छ। तीन ओटा विकल्प छन्। जहाँ छ त्यहीं राख्ने। नगद लैजाने वा सामाजिक सुरक्षा कोषमा ल्याउने। हामी पुरानो पैसा यहाँ ल्याउनुस् भन्दैनौं किनभने नयाँ सुरू गर्दा नै पाउने सुविधा सबै हुन्छ। सबै यहाँ आएर सूचीकृत हुने हो। त्यताको पैसा यता ल्याइरहनु जरूरी छैन।

० एउटै रोजगारदाताका आधा कर्मचारीको सञ्चयकोषमा र आधा कर्मचारीको सामाजिक सुरक्षा कोषमा रकम सञ्चय गर्न कानुनले के भन्छ ?

सबैलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा रकम जम्मा गर्न अनिवार्य छ। हामीले ऐनका कुरा गर्ने हो। ऐनमा अनिवार्य भनेको छ। अन्यत्र गएका पनि यहाँ आउन अनिवार्य गरिएको छ। अरू कोषमा रकम जम्मा गर्न ऐच्छिक र यहाँ अनिवार्य हो। अरू कोषहरूले यसले दिएको सुविधाहरू पनि त दिदैन नि त !

० सामाजिक सुरक्षा कोषले ल्याएका योजनाले गर्दा वैदेशिक रोजगारमा जानेको सङ्ख्यामा कमी आउला त ?

आधारभूत तलवको स्तर तोकिएको छ। अर्को कुरा धेरै संस्थाहरूमा काम गरे पनि एउटैमा गरे पनि सुरक्षाको स्तर पनि तोकिएको छ। सामाजिक सुरक्षा कोषले अघि सारेका योजनाले रोजगारमा संलग्न व्यक्तिलाई सुरक्षाको अनुभूति र आत्मविश्वासमा वृद्धि पनि अवश्य गराएको छ। श्रमिक र रोजगारदाताका बिचमा हुनुपर्ने सम्बन्ध क्रमश सुधार हुँदै आएको छ। यी योजनाले देशमा नै काम गर्ने वातावरणमा केही न केही वृद्धि गर्छ। मुलुकमा नै राजगारी बढेमा वैदेशिक रोजगारीमा जानेको सङ्ख्या स्वतः घट्छ। ●

लघुकथा: वृत्तिमार्ग निर्देशक

शर्मा गुरु शिष्यहरूका प्रिय थिए। उनी असल, भद्र र शिष्यहरूका प्रेरणाका श्रोत थिए। वृत्ति विकास निर्देशनका खानी थिए। उनी आफूले शिक्षा प्रदान गरेका शिष्यहरूले भविष्यमा गरिखाउन भन्ने चाहाना राख्थे। शिष्यहरू पनि कुनै वृत्तिसम्बन्धी समस्या आई परे गुरु कहाँ गुहार माग्न आउँथे र समस्याको पोको फुकाउँथे। उनी समस्या समाधानका अचुक औषधी शिष्यहरूलाई दिँदै समस्या समाधानको लागि मार्गनिर्देशन गर्थे। उनी शिष्यहरूको उज्ज्वल र दिगो भविष्यको लागि चिन्तित हुन्थे। गुरु आफ्ना शिष्यहरूलाई उनीहरूको रुचि, खुबी, भाषिक क्षमता, तार्किक क्षमता, व्यक्तित्वसम्बन्धी क्षमता, स्थान उपयोगसम्बन्धी क्षमताअनुरूप वृत्ति विकासका लागि मार्गदर्शन गर्थे।

उनकै मार्गदर्शनमा शिष्यहरू इन्जिनियर, डाक्टर, वकिल, पाइलट, आविष्कारक, बैज्ञानिक, अनुसन्धानकर्ता, ड्रेस डिजाइनर, कुक, राजनीतिज्ञ, सरकारी राष्ट्रसेवक आदि बनेर आ-आफ्नो वृत्ति विकास गर्दै गए। हरेक गुरु पूर्णिमाको दिन उनीसँग आर्शिवाद थाप्न सयौं वृत्ति विकासमा सफल पूर्व शिष्यहरूको भीड उनको डेरामा जम्मा हुन्थ्यो। आफ्ना शिष्यहरू वृत्ति विकासका विभिन्न क्षेत्रमा पेसा, व्यवसाय, रोजगारी गरी सुखमय जीवनयापन गरेको सुन्दा, देख्दा गुरु दङ्ग परी सन्तुष्टीको सास फेर्थे।

शर्मा गुरुले शिष्यहरूलाई शिक्षा दिने र उचित वृत्ति मार्गदर्शन गर्ने क्रममा आफ्नो घर व्यवहार भनेनन्। उनी अविवाहित नै बसेर अनवरत शिक्षाको सेवा गर्दै वृत्ति छनौटमा मार्गदर्शन गर्दै रहे। कयौं शिष्यहरूलाई जीवनको वृत्तिमा स्थायित्व प्रदान गर्न सफल हुने मन्त्र दिए तर उनी अस्थायी थिए।

शर्मा गुरुले जो पढाइमा चासो नदिने तर भाषिक क्षमता भएका आकाश पातालका गफ हाक्न सक्ने खुबी भएका एक शिष्यलाई समाजसेवा र राजनीति गर्न मार्गदर्शन गरेका थिए। ती भाषिक र नेतृत्वदायी क्षमता भएका शिष्य राजनीतिमा सफल बन्दै गए। गुरुका ती शिष्य सांसद बने। क्रमशः शिक्षा मन्त्री बने। शिक्षामा सुधार गर्ने भनी अस्थायी शिक्षक अवकास गर्ने नीति ल्याए। नीति क्याबिनेटले पास गर्‍यो। लामो समय शिक्षा र वृत्ति विकास निर्देशनमा टेवा पुऱ्याएका शर्मा गुरुको रोजगारी धरापमा पऱ्यो।

एक दिन हुलाकीले रजिष्ट्री पत्र लिएर आयो। गुरुले पत्र बुझे। त्यो गुरुको अवकास पत्र थियो। अवकास पत्रमा सही गर्ने जिल्ला शिक्षा अधिकारी उनै गुरुका शिष्य थिए। गुरुको वृत्तिले पूर्णविराम पायो। तर गुरुले कुनै गुनासो गरेनन्।

देवराज पौडेल

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानव अधिकार अनलाइन पोर्टल

नेपालको पहिलो मानव अधिकार समाचार पोर्टल

नेपाली | English

खोज ...

समाचार फिचर विचार मञ्च अन्तर्वार्ता जनमत इन्सेक गतिविधि प्रतिवेदन प्रेस विज्ञप्ति प्रदेश

मुख्य समाचार

यौन दुर्व्यवहार घटनाका आरोपित गिरफ्तार
०७६ पुस २ गते रसुवा

प्रतिबन्धित नेकपाका कार्यकर्ता गिरफ्तार
०७६ पुस २ गते रुकुम (पश्चिम)

बलात्कार घटनाका आरोपित गिरफ्तार
०७६ पुस २ गते प्यूठान

प्रतिबन्धित नेकपाका दुई जना कार्यकर्ता गिरफ्तार
०७६ पुस २ गते उदयपुर

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले पोखरामा मङ्सिर २७ र २८ गते आयोजना गरेको वार्षिक योजना तथा समीक्षा कार्यक्रममा सम्बोधन गर्दै कार्यकारी निर्देशक विजयराज गौतम । साथमा इन्सेक प्रदेश कार्यालयका संयोजकहरू । फोटो: सुशन धिमिरे/कास्की

अनुशीर्षक देखाउनुस्/ हटाउनुस्

ताजा समाचार सबै समाचार

www.insec.org.np
HUMAN RIGHTS
HUMAN RIGHTS...A WINDOW TO NEPAL

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानव अधिकारसम्बन्धी विविध सामग्रीहरू समेटिएको

यस वेबसाइटमार्फत देशको मानव अधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।

/inseconline

/inseconline

/INSECnepal